

T. Szabó Csaba

Dacia istenei.
Képes vallástörténeti
kislexikon

VALLÁS A TÁRSADALOMBAN 10

Sorozatszerkesztő: Máté-Tóth András

RELIGION IN SOCIETY 10

Edited by: Máté-Tóth András

A kötet az SZTE BTK Vallástudományi Tanszékének kiadványa
Főszerkesztő: Máté-Tóth András

Szerkesztette

T. Szabó Csaba – Tamás Csilla

A szerkesztésben közreműködött:
Barcsa Krisztina

A borítón: Hercules szobra Herkulesfürdő római romjaiból (ma: Kunsthistorisches Museum, Bécs). Fotó forrása:
© Ortolf Harl, lupa 31319.

ISBN 978-963-306-967-7
ISSN 3004-2194 (Online)
ISSN 1788-9162 (Nyomtatott)

© a szerző 2024

VALLÁS A TÁRSADALOMBAN 10.

T. Szabó Csaba

Dacia istenei.

Képes vallástörténeti kislexikon

SZTE BTK Vallástudományi Tanszék

Szeged

2024

Tartalomjegyzék

I. Előszó.....	7
II. Vallás a római Daciában. Nagyon rövid bevezető.....	11
II.1. Vallásos élet a rómaiak előtt: a dák kérdés.....	12
II.2. A térszakralizáció formái: vallás a köztuterekben.....	16
II.3. A kisvallási közösségek: vallási és gazdasági hálózatok.....	25
II.4. Vallás az otthonokban: a személyes vallás nyomai.....	33
II.5. Monoteizmus az ókorban: keresztények és más furcsaságok.....	37
II.6. A római vallás öröksége Erdélyben.....	41
III. A lexikonról.....	44
IV. Vallástörténeti kislexikon.....	47
V. Ajánlott irodalom.....	129
VI. Képjegyzék.....	135

Előszó

Dacia provincia Kr.u. 106 és 271 között volt a Római Birodalom része. E rövid, alig 170 év alatt, a birodalom minden szegletéből idesereglett lakosság tíz római várost, közel 80-90 katonai erődöt, közel 4000 római (latin, görög és szíriai) feliratot és több ezer szobrot, épített örökséget hagyott maga után. Ennek a rendkívül gazdag örökségnek jelentős része, mintegy 40%-a olyan tárgy és helyszín, amelyet a rómaiak az istenekkel való társalgásban, azaz a valláskommunikációban használtak. A feliratokról és ikonográfiai ábrázolásokból mintegy 150 római istenség és perszifikáció maradt fönt Dacia provinciából, amely birodalmi léptékben is jelentősnek mondható még egy politeista társadalmon belül is. Ez a rendkívüli gazdagság és vallási pluralizmus a

késő meghódított és hamar felszámolt provincia történetének és földrajzi pozíciójának az eredménye, amelyre méltán büszkék lehetünk, hisz a rómaiak örökségére épült később Mátyás reneszánsz udvarának világhíres műveltsége és megannyi más, néha politikai, néha kulturális mozgalom Erdélyben és később, Romániában.

A kötet ennek a rendkívüli római örökségnek a vallásos anyagát kívánja röviden bemutatni az Olvasónak. Dacia római provincia történetével magyar nyelven rég foglalkoztak: a századforduló nagy szintéziseit követően, csak az 1986-ban kiadott háromkötetes Erdély történetében találunk egy rendkívül lényegre törő, máig fontos, de számos pontjában már

elavult összefoglalót Tóth Endre tollából¹. Az azóta eltelt három és fél évtized alatt számos jelentős tanulmány és kötet jelent meg román, angol, német és olasz nyelven Dacia provinciáról, ám magyarul továbbra is egy hiányzó eleme a kutatástörténetnek². Még ennél is rosszabbul állunk, ha Dacia vallástörténetével kapcsolatos, mintegy 1400 tételt számláló szakirodalmat átlapozzuk: magyar nyelven közel száz éve nem készült összefoglaló a provincia vallásos életéről és annak főbb forrásairól³.

Ez a kötet nem tudja ezeket a hatalmas, historiográfiai hiányosságokat pótolni és nem is kívánczik megtenni. A kötet célja az, hogy a nagyközönség számára közelebb hozza az Erdély

területén 1900 évvel ezelőtt élt emberek vallásos életét, a politeista társadalom valláskommunikációs formáit és röviden bemutassa a helyi régészeti anyagon keresztül, Dacia mintegy 150 istenségét és perszifikációját, amelyek feliratokon és ikonográfiai ábrázolásokon megjelennek a mi tájainkon is. A kötet első fele egy részletes, vallástörténeti összefoglaló, amely Dacia vallásos életének néhány aspektusát járja körül a teljesség hiánya nélkül, elsősorban a szakralizált terekről és azok fenntartásának stratégiáiról értekezve. Ez a fejezet egy korábbi, Dacia szentélyeiről szóló kötetemnek rövid

¹ Tóth 1986.

² Kezdeményezések voltak ilyen jellegű projektekre az elmúlt években, ám sajnos ennek az erdélyi magyar

régészeti iskolában jelenleg uralkodó hierarchikus rendszer gátat szabott.

³ Dacia vallástörténeti bibliográfiájáról lásd: Boda-Szabó 2014.

összefoglalója⁴. Ezt követően, a kötet második része egy képes, vallástörténeti kislexikon formájában bemutatja a provincia területén fellelt istenségeket és perszifikációkat névsorrendben. A kötetnek ez, a szótári része Boda Imola és T. Szabó Csaba 2014-ben íródott bibliográfiai összefoglalójából és 2019-ben angol nyelven is közölt mitológiai kisszótárából nőtte ki magát⁵. Az erdélyi magyar olvasónak ugyanakkor nem ismeretlen fogalom a mitológiai, vallástörténeti szótár vagy lexikon: a XX. századi erdélyi ókortudomány kevés, mondhatni egyedi iskolájának, a Bodor András és Szabó György páros munkásságának és utóbbi szerző tollából származó kötetnek a sikere jól mutatja, hogy szükség van mifelénk is az ókor

⁴ Szabó 2018a.

⁵ Boda-Szabó 2014, Szabó-Boda 2019.

magyar nyelvű bemutatására és népszerűsítésére⁶.

A kötetben szereplő gazdag fotóanyag jelentős része Ortolf Harl rendkívüli munkásságának eredménye, aki a *lupa.at* nevű projekt és honlap alapítója és fenntartója. Európa-szerte zajló kutatásai során, mintegy 50.000 római emléket fotózott le és egyike lett a műemlék-fotózás megújítóinak és a római figuratív emlékek legszorgalmasabb bemutatóinak. Hálás köszönettel tartozok Boda Imolának, egykori szerzőtársamnak és kollégámnak a 2014-ben közösen írt munkánkért, valamint Boér Ilkának, aki a magyar szöveget fordította és gondozta. Hálásak vagyunk ugyanakkor Tamás Csilla munkájának, aki a kötet szerkesztésén dolgozott.

⁶ Szabó 1973.

Remélem, hogy ezzel a kis kötettel felkeltettem az olvasók érdeklődését az ókor öröksége iránt és bízom abban is, hogy ezzel a kötettel egy olyan folyamat is kezdetét veszi,

amely Dacia rendkívül gazdag örökségét magyar nyelven is népszerűsíteni fogja.

Szeged, 2023 december 12.

Vallás a római Daciában.

Nagyon rövid bevezető

Egy római provincia vallástörténetét lehetetlen megírni, bár számos ókortörténész próbálkozott ilyesmivel az elmúlt két évszázadban. Sajnos semmilyen részletes ókori irodalmi forrás nem áll rendelkezésünkre a római Dacia történetéről, még inkább szűkösen állunk annak vallástörténeti forrásaival. A történelmi Erdély, a Bánság és Olténia területén Kr.u. 106 és 271 között létrejött római provincia, Dacia vallástörténetét akkor tudnánk megírni, ha tudnánk pontosan minden egyes szakralizált tér – azaz köztéri templom, kisivallási

szentély és házioltárok – létrehozásának időpontját és körülményeit. Sajnos, a kevesebb, mint 170 év alatt létrehozott több száz szentély és az azok köré épült vallásos rítusok, a szentélyekben felhalmozott óriási mennyiségű tárgy, de még inkább a hozzájuk tartozó emberek és személyes vallásos élményeik elvesztek az ókor régmúlt ködében. Ennélfogva, egy római provincia vallásos életével foglalkozó kutatónak leginkább a vallásgyakorlat, azaz az istenek és emberek közötti kommunikáció tárgyi emlékeivel kell beérnie, amelyek értelmezése a vallásrégészet feladata⁷. E rövid bevezető célja, hogy felvázolja a

⁷ A vallásrégészet – azon belül is, a római vallásrégészet – fogalmáról lásd: Raja-Rüpké 2015, Szabó 2018a.

rómaiak által meghódított Erdély és Olténia területének vallásgyakorlatáról tanúskodó tárgyi emlékeket és az isteni és emberi világ közötti kommunikáció római és helyi sajátosságait. A bevezető ugyanakkor igyekszik kontextusukban bemutatni a lexikonban felsorolt mintegy százötven római istenséget.

II.1. Vallásos élet a rómaiak előtt: a dák kérdés

A Római Birodalom úgy működött, mint egy tengerpartra kisodródó hullám: hozta magával már megtermelt, létező és sajátjának tudható javait, letarolta a tengerpartot, elpusztította a tengerpart gyenge, mulandó felületeit, de megőrizte annak alapvető formáját és sajátosságait, majd mielőtt visszahúzódott, otthagyta a tenger javait és hordalékát is (fig.1). A tengerpart egy hullámvetés

után már soha nem volt olyan, mint azelőtt⁸. A Római Birodalom a Kr.u. I-II. században számos új területet hódított meg: Augustus császár rekordhosszúságú

⁸ Róma, mint birodalom történetéről lásd: Woolf 2012, Beard 2018.

uralkodása alatt – a teutoburgi sikertelenség (Varustragédia) kivételével – a birodalom nemcsak belpolitikailag, de katonailag és kulturális, ideológiai téren is megszilárdult és egy olyan, a hadsereg, a császár és a „res publica” között létrejött béke és egyensúly (Pax Romana) alakult ki, amelynek fenntartása volt a birodalom legfőbb célja. Ezt az ingtag békét és hatalmi egyensúlyt megtartani nehéz feladat volt, amely állandóan új területek, emberi és természeti erőforrások, politikai szövetségesek meghódítását és megszerzését igényelte. Erdély és Olténia területén a Kr.u. I. században egy olyan újra felemelkedő királyság alakult ki, amely már Iulius Caesar idején is gondot okozott a rómaiaknak. A rejtélyes dákok által lakott terület a Kr.u. I. századra főleg a Hátszeg vidékén tömörülő hatalmas dák várak és erődített települések (oppidumok) területén fejlődött látványosan (fig.2). A görögökkel, macedónokkal, a moesiai déli törzsekkel – tehát az egykori hellenisztikus világ örököseivel – és később a rómaiakkal is élénk

gazdasági kapcsolatot fenntartó dák királyság a Principatus első felében, Domitianus korában és az azt követő két évtizedben egy olyan jelentős katonai erővé nőtt a régióban, amely veszélyt jelentett a Római Birodalom akkor létrehozott és frissen konszolidált új provinciáiban, Pannoniában és Moesiában is. A dákok állandó betörései, növekvő katonai és politikai hegemóniája Róma számára, ha nem is nagyhatalmi ellenfelet, de a Limes, azaz a határvédelem dunai régiójának egyik veszélyforrását jelentette a Flaviusok korában. Többek között ez a politikai „buffer-zóna”, a Dák Királyság mértéktelen mennyiségű arany és ezüstkincse, Erdély gazdag

aranybányái és sóban gazdag vidékei, erdői valamint az új császár, Traianus krózi és nagysándori álmokat dédelgető birodalmi hódításai oda vezettek, hogy a Római Birodalom Kr.u. 101-102 és 105-106 között, két véres háborúban legyőzte a Decebalus által vezetett Dák Királyságot. A dák ifjak egy része Egyiptomba, majd később Britannia legészakibb pontjára került, a nemesség és az arisztokrácia feltehetően odaveszett a háborúban vagy öngyilkosságot követtek el a királlyal együtt, ám a dákok egy része talán, a provinciává lett területen maradt.

Dacia egyik legnagyobb rejtélye: hová lettek a dákok? Ellentétben más, hasonló dunai provinciával (Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Moesia), Daciában a hódítás előtti társadalomnak – így a vallási életnek sem – maradt szinte semmilyen régészeti nyoma. Míg a hódítás előtti Dák Királyság területéről ismerünk legalább egy tucat dák szentélyt, feltételezünk néhány dák istenség ábrázolását és kétes forrásaink állnak

rendelkezésünkre a Kr.e. V-III. századok géta és dák vallásáról, addig ezeknek minden magyarázat nélkül, nyoma vész a római hódítás után. Egyetlen korábban létrejött dák szentélyt sem használtak a római provincia létezésének idején, a dákok isteneinek nevét sem ismerjük, rítusait és valláskommunikációjuk sajátossága pedig a múlt ködébe vész. Ellentétben a többi provinciával – ahol az őshonos kelta, görög, ibériai vagy közel-keleti lakosság még sokáig megőrizte eredeti vallását és szokásait – a dákok vallásos életének nyoma – eddigi ismereteink szerint legalábbis – teljes mértékben eltűnik a római korban. Ezt sokan úgy magyarázták, hogy az írásos kultúra nélküli dák lakosság falusias társadalom maradt a római korban, így vallásuknak tárgyi emlékei elenyésztek. Mások szerint, a dákok isteneit és vallásgyakorlatát megtaláljuk a mintegy 4000 római (többségében latin és görög) felirat között, hisz egy-egy népszerű római istennév (Liber Pater, Terra Mater, Nimfák kultusza, Diana, Silvanus, Bendis) mögött valójában egy őshonos istenség

bújhat meg⁹. Az egyetlen szentély az új római provinciában, ahol talán felfedezhetünk egyféle „kontinuitást” a dák és az új, római vallásgyakorlat között az Algyógy, a római Germisara. A településnek már a neve sem latin, feltehetően trák vagy dák nyelvből ered. A rómaiak által virágzó fürdőtelepüléssé lett Germisara természetes forrásvizében az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején számos aranyból készült, levél alakú ex voto, azaz votív lemez (lamella) került elő. Ezek egyikét Decebalus, Lucius fia adományozta a szent nimfáknak (fig.3.). Az aranylemezek vízbe dobálása alapvetően nem szokatlan jelenség, számtalan példát találunk ilyen formájú és jellegű adományra Britannia, Germania és más

provinciákban is, különösen kelta vidékeken. A keltákkal egyébként több évszázadon át együtt élő dákok tehát nem kizárt, hogy ezt a hagyományt is átvették és a római korban már nem „etnikus”, helyi sajátosságként jelentkezik ez a vallásgyakorlat, hanem egy globalizált, univerzális szokásként. Az aranylemez felirata kissé szokatlan, ami a kutatókat arra készítette, hogy dák forrásként értelmezze azt. A Decebalus név ez esetben valóban egy dák név, az egykori neves király neve. Hasonlóan azonban számos provinciához, a regnáló, vagy utolsó uralkodó nevét számos lakos, de még későbbi libertus és római polgár is átvette (ahogy ma is sokan filmszínészekről, hősookról vagy antihősookról nevezik el gyermekeiket). Nem biztos tehát, hogy a feliraton

⁹ A témáról összefoglalóan lásd: Nemeti 2013; Varga 2019.

szereplő Decebalus valóban dák: lehet trák, bevándorolt dák, de akár máshonnan ideszármazott személy is. Az is felettébb furcsa, hogy míg ő egy őshonos nevet visel, apja – Lucius – latin, római nevű. Nem kizárt az sem, hogy egy konzervatív őslakosról van szó, aki így akarta kifejezni a helyi, másodgenerációs lázadó identitását.

Bárhogy is legyen, a germisarai Decebalus esete sajnos egyedülálló példa. Bár az elmúlt években számos érdekes feliratra bukkantak a régészek, amelyek bizonyítékként szolgálnak a provincia kezdetén még létező, őshonos, dák közösségekre, sajnos ezek vallásos életéről továbbra sem tudunk szinte semmit¹⁰. Ellentétben tehát a gallok, az ibérek, a germánok vagy a pannon törzsek jól dokumentált vallásos életével, a meghódított dákok istenei némák maradtak az évszázadok sodrásában.

¹⁰ A provincia kezdeti őshonos közösségeiről és adminisztratív egységeiről lásd: Nemeti 2014.

II.2. A térszakralizáció formái: vallás a közterekben

Ókori római vallásról egyes számban igen nehéz beszélni, talán értelmetlen is, hisz az, amit a magyar nyelven egyébként igen ritkán fellelhető szakkönyvek „római vallásnak” neveznek, valójában egy sok évszázados vallásos folyamat változatos szakaszait jelzi¹¹. Más volt ember és az isteni világ közötti kommunikáció a Kr.e. IX. században, amikor a hét (valójában sokkal több) dombon kialakult falvak azzá a várossá egyesültek, amelyet később Rómaként fogunk ismerni és más volt a Kr.u. II. században, amikor a rómaiak eljutottak Erdély területére is. A rómaiak a Kr.e. IX. század első vaskori templomaitól a Kr.u. V. század utolsó pogány felirataiiig több ezer templomot, szentélyt – azaz szakralizált teret – és azok gazdag tárgyi kultúráját

¹¹ Hahn 1975, Köles-Zulauf 1995, Gesztelyi 1995.

hozták létre, amelyekkel a római vallásrégészet foglalkozik¹². A római vallással ugyanakkor számos jelentős irodalmi forrás is foglalkozik, igaz egy jelentős részük a kora-keresztény apologéták szemszögéből¹³.

A római vallás Principatus-kori, azaz az érett császárkor idejének (Kr.u. II-III. század) valláskommunikációjáról szóló régészeti forrásaink igen gazdagok, igaz ezek jelentős része elsősorban a fővárosra, Rómára és az erősen romanizált vidékekre, Kis-Ázsiára, Galliára, Hispániára vagy Észak-Afrikára vonatkoznak. Különösen gazdagok az erre a korszakra vonatkozó epigráfiai forrásaink, amelyek ebben az időszakban „robbanásszerűen” elterjednek Britanniától Szíriáig, Mauretániától Germania legészakiabb részéig. A Római Birodalomból fennmaradt, mintegy 150.000 epigráfiai forrás

jelentős része ebben az időben keletkezik, ezeknek pedig nagy hányada a római ember és isteni világ közötti párbeszéd lenyomataként őrződött meg közel két évezreden át¹⁴. A kötetben bemutatott istenvilág a Dacia provinciában fellelt és régészeti emlékekben bővelkedő istenektől és perszifikációkról tanúskodik, amelyek kiváló összefoglalóját adják a Kr.u. II-III. század mediterrán vallástörténetének és valláskommunikációs sajátosságainak. A Daciába érkező vallásos csoportok már egy kiforrott, jól meghatározott vallásos narratívát, vizuális nyelvet, hagyományt hoztak magukkal, amelyek azonban a többi csoporttal találkozáskor, a római provinciális élet sajátosságaként, új formákat, új ötleteket, új közösségeket szült. Dacia valláskommunikációs palettája és római vallás(ai) tehát egyrészt univerzális, birodalmi sajátosságokkal

¹² Siebert 1999, Raja-Rüpke 2015.

¹³ Beard-North-Price 1998. II. kötet.

¹⁴ Kovács-Németh 2011. Csak a dunai provinciákban mintegy 5700 vallásos felirat maradt fent, birodalmi szinten pedig legalább 14.200 ismert: Szabó 2022.

rendelkezik, másé azt azonban számos helyi, egyedi sajátosságot is létrehozott. Ezekről a későbbiekben még részletesen tárgyalunk, előtte azonban a térszakralizáció fogalmával kell foglalkoznunk.

A valláskommunikáció egyik legsajátosabb és legjelentősebb formája a térszakralizáció¹⁵. A fogalom több síkon értelmezendő: egyrészt az isteni és emberi világ közötti kommunikáció térbeli aspektusát vizsgálja, másrészt a két világ közötti párbeszéd (egyések szerint, monológ¹⁶) aktív hatását a tér átalakítására, formálására. Az elmélet szerint, nincs szakrális tér, mint olyan. Önmagától és mindenféle emberi tevékenységtől függetlenül, egy tér soha nem lehet „szent” vagy „szakrális”. A tér – legyen szó egy fáról, hegyről, forrásról, patakról, tóról vagy ember alkotta épületről, helyről – csakis az emberi tevékenység teremtő erejének köszönhetően

válí szakrálissá, helyesebben, szakralizálttá, szentté lett térré. A térszakralizáció elve tehát arra épül, hogy egy tér – legyen az természetes, vagy mesterségesen létrehozott – nem önmaga természetétől szakrális, hanem az istenvilághoz való közeledés vágyából fakadó emberi tevékenység révén válí szakralizálttá.

Az ókorban ennek a folyamatnak számos módja és módszere volt. A leggyorsabb és leghatékonyabb módja ember és isten-világ közötti kommunikációjának és annak térbeli kialakításának a divinatio, azaz egy személyes, közvetlen isten-élmény létrejötte volt. Egy villámcsapás, látomás, „csodás” jelenés vagy akár egy álom, amelyben az istenek szobrai (tehát testei) megjelentek már elegendő okot adtak arra, hogy a divinatio helyszínét szakralizált térré alakítsák át és ezáltal a csoda emlékét gyakorlatilag megörökítették, emlékhellyé

¹⁵ A fogalomról részletesen lásd: Szabó 2018a.

¹⁶ A vallástudományi megközelítés ritkán tud azonosítani az isteni világból érkező egyértelmű kommunikációs

jeleket, ellenben a másik fél - az adott korban, az isteni világtól választ váró ember értelmezései – számos alternatívát adnak a várt válaszra.

tették. Ezek az egyedi és legtöbbször, egyéni szakrális terek azonban ritkán maradtak fent egy emberöltőn túl. Kevés befektetést és tárgyi eszköztárat igényelt a valláskommunikáció fenntartása ezeken a helyeken, ám ennek következményeként nem sokáig maradtak fent. Ezzel ellentétben azonban, a nagy közterek térszakralizációja már sokkal bonyolultabb folyamat, amely óriási tárgyi, jogi és emberi szabályozást és erőforrást igényelt, a cél pedig legtöbbször az volt, hogy a valláskommunikációnak ezen köztéri, szakralizált terei minél hosszabb ideig, lehetőleg a legnagyobb sikerrel fennmaradjanak.

A közterek térszakralizációjához már nem volt elég egy vallásos élmény, látomás, egy helyi legenda vagy egy kósza kis csoda: monumentális építészeti projektek, a templomokon belül és azon kívül használt tárgyak százai és ezrei, a valláskommunikációt monopolizáló és kontroláló papság és egy igen nagy kiterjedésű

¹⁷ Szabó 2018a és Szabó 2020.

templomkörzetek és a természeti tájat is bekebelező építészeti tájakra volt szükség. Magyarán, a közterek térszakralizációja óriási emberi és anyagi, térbeli és időbeli befektetést jelentett, amelynek sikerét csak hosszú távon lehet felmérni. A Római Birodalom számos jelentős szentélye – az ún. komplex-szentélykörzetek, ókori zarándokhelyek, gyógyító-szentélyek, misztérium-központok és a nagy jósdák – rendszerint több száz éven át, nemegyszer már az archaikus görög kor óta fennmaradtak és a Kr.u. IV. századig működtek.

A római Dacia területén Kr.u. 106 augusztusa és Kr.u. 271 között legalább 130 szakralizált tér jött létre¹⁷, ezeknek azonban kevés hányadát sikerült régészetileg is azonosítani¹⁸. Az 54 régészetileg azonosított szentélyen kívül 19 epigráfiailag ismert szakralizált tér és legalább 60-70 feltételezett szentély ismert a Római Birodalom egyik legrövidebb ideig fennálló provinciájából.

¹⁸ Jelenleg 54 szentély ismert Dacia területéről.

A köztéri szakralizált terek leginkább városi és katonai közegből ismertek: ide sorolhatjuk a mintegy 80 katonai táborban kötelező építészeti elemként megjelenő, ám régészetileg kevésbé ismert és dokumentált táborszentély (fanum, aedes signorum) szakralizált tereit, valamint a városok (municipiumok és coloniák) nagy köztéri szentélyeit (gyógyító-szentélyek, capitolia – azaz a capitoliumi triász templomai, Nemesis-szentélyek, stb.). A köztéri szakralizált terek sajátossága, hogy köztérből kiszakítva az istenek jogilag védett területeivé válnak (templum), legtöbbször a városi tanács (ordo decurionum) vagy maga a császár jóvoltából épülnek fel és a császárilag elrendelt, mondhatni „kötelező” római vallásos naptár (fasti vagy feriale)¹⁹ ünnepnapjain vonzanak nagy tömegeket. Ezek a szentélyek rendszerint egy szigorú

¹⁹ A római vallás és a naptár kapcsolatáról lásd: Rüpke 2011.

²⁰ A városi eljárókról: Ardevan 1998. A daciai papságról: Szabó Á. 2007.

hierarchiára épülő papsággal is rendelkeztek, amely szerepet legtöbbször a helyi politikai elit töltött be, nemegyszer városi és provinciális méltóságainak felhalmozásáért vívott küzdelmének részeként²⁰.

Dacia nagy, köztéri szakralizált terei a provinciával egyszerre jöttek létre. Olyannyira, hogy az új provincia első szakralizált tere – a colonia deductaként, „szűz” földön létrehozott városként alapított Colonia Sarmizegetusa – Capitoliumának alapítási dátuma egybeesett a provincia „születésnapjával”. A feltételezhetően Traianus császár által alapított város és annak első szentélye valamikor Kr.u. 106 nyara és Kr.u. 108 között jöhetett létre és május 23-án ünnepelték minden évben²¹. A sarmizegetusai Capitolium – azaz a fővárosi, római mintára felépült hatalmas templom Jupiter, Juno és Minerva tiszteletére – sokáig csak feliratokról volt

²¹ Nemeti-Nemeti 2014.

ismert, ám nemrég sikerült régészetileg is azonosítani és monumentális méretei alapján

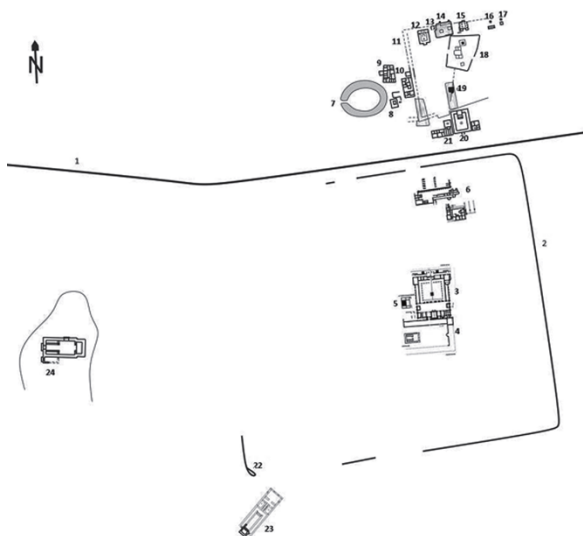
digitális formában rekonstruálni (fig.4.)²². Jelenleg ez az egyetlen Capitulum Daciában, amelyet régészetileg sikerült azonosítani, de feltételezhetően

²² Piso et al. 2011.

hasonló épület állhatott minden római város fórumának közelében²³.

Colonia Sarmizegetusa – vagy teljes nevén, Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa Metropolis – két évszázados fennállása során számos jelentős köztéri templommal gazdagodott. Ezek jelentős része a városfalon kívül, egy ún. szentélykörzetben (area sacra) kaptak helyet, közel a város nagyméretű amfiteátruma mellett. A „nagy templom” (feltehetően Hercules és Liber Pater temploma), Silvanus temploma, az amfiteátrum mellett álló Nemeseion, azaz Nemesis szentély óriási tömegeket vonzottak és a nagy köztéri ünnepségek során feltehetően az amfiteátrumot is igénybe vették processziók, körmenetek végett (fig5.).

²³ A capitoliumi épületek provinciális azonosítása azonban nem egyszerű feladat. Lásd: Quinn-Wilson 2013.

A szentélykörzet sajátos, temenossal és fallal védett régiója, mondhatni békés oázisa, ligete Asclepius, a gyógyító isten temploma volt. A mai magánkórházakhoz hasonló funkciót ellátó luxus-

szentély fürdővel, csatornázással, számos szakralizált térrel és szálláshellyel is rendelkezett, ahol papok és orvosok egyaránt tevékenykedtek. A „locus” néven ismert helyet többször bővítették és átépítették, a helyi politikai elit versengett azért, hogy ezek a nagy városi gyógyító szentélyek – Sarmizegetusában és Apulumban különösen – regionális központokká, zarándokhelyekké nőjenek. A legtöbb idelátogató szembetegséggel vagy más, legtöbbször krónikus betegséggel küzdött. A javasolt gyógyulási mód egyik legnépszerűbb változata az ún. incubatio, az álom általi gyógyítás módszere volt²⁴. A technika lényege az volt, hogy a betegnek hosszú felkészülést (böjt, megtisztulási folyamat) követően ott kellett aludnia a szentélyben erre kijelölt szobában és a kedvező környezet hatására (vizes hely, ligetszerűen kialakított szentély-oázis, Asclepius isten szobrának, azaz testének közelsége) álmában megjelent Asclepius istenség. A rómaiak isteneiket szobor

²⁴ Szabó Á. 2008. Lásd még: Renberg 2006.

formájában képzelték el, ez jelentette számukra a megtestesült, testté lett isteni erőt, a nument²⁵. Az álomban megjelenő és feltehetően beszélő, kommunikáló istenség szavai és jelenléte révén azonnal gyógyított, így az ottalvást követő gyógyulás emlékére a betegnek tárgyi emléket kellett hagynia „bizonyítékként”, ex voto, azaz vallásos adomány

formájában (fig.6.). Ez – az illető anyagi lehetőségétől függően – lehetett bronz szobrocska, kerámiából készült tárgyak, testrészek, anatómiai votív tárgyak

²⁵ Nemeti 2012.

vagy oltárok, ritkán akár szobrok is. Ha az olvasónak feltűnően sok hasonlóság rémlik a római katolikus templomok gyógyító szentjeinek emlékfalával és az ott falakat megtöltő tárgyaival, mankóival és márványtáblácskáival, az nem véletlen: az Asclepius-szentélyek hagyománya és népszerűsége még a késő antikvitás idején is érzékelhető, így ezt a hagyományt át kellett örökíteni a keresztény vallásgyakorlatba is. A gyógyító szentélyekben persze helyet kapott Hygeia, Telesphoros, Apollo, Leto, Serapis és más istenségek is, akiknek vagy teogóniai, családi, vagy vallásgyakorlati kötődése volt a gyógyító istenhez. Daciában a legnépszerűbb ilyen köztéri szakralizált tereket Sarmizegetusában (Várhely), Apulumban (Gyulafehérvár), Ampelumban (Zalatna), Germisarában (Algyógy) és Ad Mediamban (Herkulesfürdő) találjuk. Ezek a gyógyító szentélyek monopolizálták a gyógyítás valláskommunikációját, ám a Kr.u. III. századra számos olyan kisvallási

csoport jött létre, amely – mint a következő fejezetből látjuk majd – valódi konkurenciájává lesz ezeknek a nagy, komplex szentélyeknek.

A városi közegből ismert nagy köztéri szakralizált terek épületeiből sajnos csak alapjaik maradtak fent, így azok pontos méretéről, külső díszítéséről, építészeti sajátosságairól, belső tereinek ékeiről és szobor-narratíváiról (szentély-berendezéséről) alig tudunk valamit. Annyi azonban biztosnak tűnik, hogy sajnos ezek a templomok még a két legnagyobb daciai város, Apulum (Colonia Aurelia Apulensis – a mai Marosportus, Partos) és Sarmizegetusa (Várhely) esetén sem öltöttek monumentális és Rómában, vagy más, erősen romanizált városban látott méreteket. Néhány kósza és ismeretlen helyről származó építészeti elem Apulumból és Sarmizegetusáról azonban sejteti, hogy ezek a templomok nem voltak azért túlságosan szerény és kicsinyke épületek, tehát birodalmi léptékben a közepes méretű és gazdagságú szentélyekhez hasonlíthatjuk őket (fig7.). Elsősorban pergamoni hatásokat sikerült felfedezni a nagy

köztéri szentélyeken, de a capitoliumi templomok esetén egyértelműen a fővárosi, római nagy szentély állt modellként. A két legismertebb tábor-szentély, a tordai (Potaissa) és gyulafehérvári (apulumi) legiós tábor szentélye feltehetően Traianus fórumának építészeti programját követi. Ezek a szentélyek feltehetően nem voltak túl népszerűek a Dacián kívül élő római állampolgárok körében, tehát csak regionális szerepük ismert.

Ahogy egy tárgynak, úgy egy köztéri szakralizált térnek is „élete”, biográfiája van: van egy jól meghatározható és ünnepi körülményekhez kötött alapítása, van egy jobb esetben generációkon átívelő, akár 1-2 évszázados története, amely során számos alkalommal újraépítik, bővítik, felégetik és van egy befejezése is, amikor a szentélyben megszűnik emberi és isteni világ közötti kommunikáció, így az elveszti eredeti funkcióját: elhagyatott épület, szerencsésebb esetben deszakralizált tér, vagy reszakralizált tér, azaz keresztény templom lesz. A daciai szentélyek esetén sajnos az első két eset ismert: a templomokat 271 után elhagyják, azokat a népvándorlás korának nevezett időszakban (Kr.u. IV-XI. század) változatos csoportok újrahasználják (lakóházként, nemegyszer csatornarendszerként, temetőként vagy kőfejtőként). Jelenlegi ismereteink szerint, egyetlen római szentély sem nyert új

szakralizált formát keresztény közösség révén Dacia területén, bár számos római szentély oltárait építőkövekként használják fel az Árpád-kor első erdélyi templomaiban.

II.3. A kisvallási közösségek: vallási és gazdasági hálózatok

Dacia provincia vallásos életének talán legsajátosabb eleme a kisvallási csoportok változatos jelenléte és sokszínűsége. Kisvallási csoportokon olyan 10-50 fős, magánszemélyekből – leginkább családi, baráti és szakmai kapcsolatokra épülő – egy istenség kultusza köré tömörülő közösségeket értünk, amelyek jellemzően a Kr.e. II. századtól a Kr.u. III. század végéig dominánsan jelen voltak a Római Birodalom vallási piacán²⁶. Ezek a kisvallási csoportok – hasonlóan a XX. századi New Age mozgalmakhoz és újpogány mozgalmakhoz –

²⁶ A vallásos piac fogalmáról lásd: North 1992. A kisvallási csoportokról: Rebillard-Rüpke 2015.

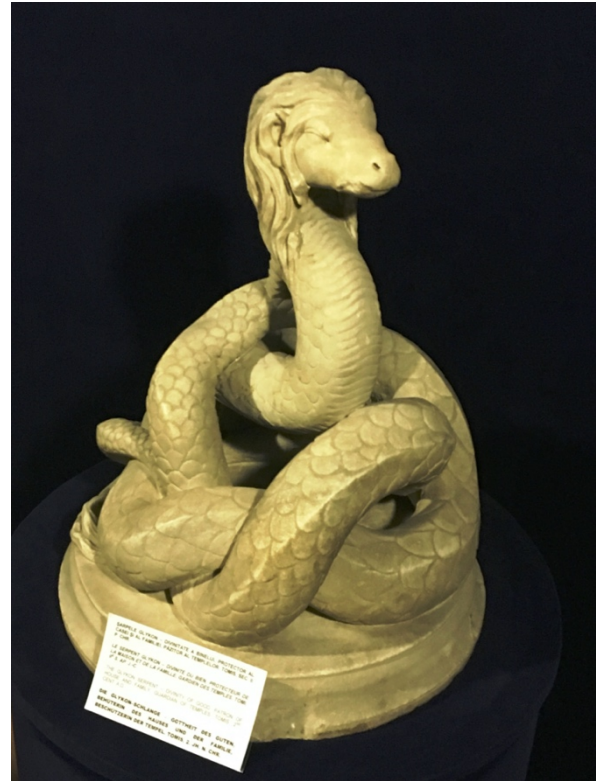
alternatívát kínáltak az isteni világgal való kommunikációhoz, amely a Római Birodalom principátus-kori történetében megtorpant és válságos időt élt át. Ekkor jelennek meg és terjednek el nagy számban a jellemzően misztérium-kultusszal rendelkező, szigorú belső hierarchiát feltételező és egzotikus külsővel, megkapó narratívával, „sztorival” csábító új vallási mozgalmak. Magna Mater és Attis, Isis, Serapis, Osiris, Mithras, Dolichenus, Heliopolitanus, Glykon, Deus Aeternus és a Jézus-hívők mind ebbe a folyamatba, a Paul Veyne által „második pogányság” irányzatába tartoznak.

Ezek az eredendően egy karizmatikus vallási vezető („próféta”, alapító, előjáró, az ezerarcú hős útját bejáró misztikus)²⁷ köré épült közösségek pontosan úgy jöttek létre és működtek, mint egy mai piramis-játék vagy üzlet csapata vagy egy amerikai újvallási mozgalom: kellett egy jó, eladható, a szokványostól eltérő történet (meghaló és feltámadó

istenek, lélekvándorlás, szoteriológiai üzenet), megkapó ikonográfia és erős vizuális program, néhány fanatikus tag és hírnök (terjesztők), egy jól kidolgozott liturgia és rituálék valamint szerény vagy közepes mennyiségű anyagi befektetés (épület bérlése, átalakítása – olcsó és külsőleg kevésbé látványos szakralizált tér). Ezt követően már csak híveket kellett szerezni, kis közösségeket létrehozni és ezeket a közösségeket regionális vagy akár provinciák közötti hálózattal (rendszerint erős gazdasági kötelékkel) egybekötni. Ez volt a siker titka az ókori kisvallási csoportok esetén is. Természetesen, a Kr.e. II. és Kr.u. III. század között létrejött, feltehetően több tucat kisvallási mozgalomnak csak töredéke vált sikeres „vállalkozássá” és élte túl alapítóját. A hamar elterjedő, de a valláskommunikációs piacon már kevésbé sikeres vallási mozgalmakra kiváló példa a Daciában is fellelhető Glykon kultusza. Az

²⁷ Gordon 2015.

Abonoteikosi Alexander által alapított, később pedig Lukianosz által erősen bírált és kigúnyolt vallás a gyógyító szentélyek és az Asclepius kultusz monopoljára próbált alternatívát nyújtani. Kitalált egy új, kígyófejű istenséget, Glykon-t, amelynek legszebb ikonográfiai példája a dobrudzsai Tomis városából került elő, de egy apulumi szoborbázisa is fennmaradt (fig.8). A Marcus Aurelius uralkodása idején elterjedő járvány, az állandó háborúskodások és a birodalom gyengülésének pszichológiai traumája mind hozzájárulhattak ahhoz, hogy ebben a korban számos új vallási mozgalom alakult ki és ebből az időből sorra bukkannak fel irodalmi forrásokban a proféták, sarlatánok, vallási guruk. Ezek egyike volt Alexander is, akinek vallása igen sikeresnek bizonyult a Fekete-tenger partvidékén és Daciában is, ám halálát követően nagy valószínűséggel ezek a csoportok szétszéledtek, új közösségeket kerestek. Alexander stratégiai hibája az volt, hogy egy olyan kultusszal és valláskommunikációs alternatívával akart

versenyezni (Asclepius és a gyógyító szentélyek), amelynek sikere pont hogy ebben az időszakban vált népszerűvé. Rossz piacot választott, elnyelte a köztéri nagy szentélyek monopolhelyezete.

Sokkal sikeresebbnek és Daciában is igen népszerűnek bizonyult azonban Mithras római

²⁸ A kultuszról lásd: Clauss 2001, László-Nagy-Szabó 2005. Daciai elterjedéséről részletesen: Szabó 2018b, Szabó 2019, 131-141.

kultusza, amely alighanem a legnépszerűbb kisvallási csoport volt Dacia területén (fig.9)²⁸.

A perzsa nevet viselő, ám Kr.u. I. század végén, valamikor a Flaviusok-korában létrehozott új római vallás ikonográfiájában nagyrészt római (bika-áldozat, égi áldozat), néhány egzotikus perzsa elemmel (nadrág, fríg-sapka, perzsa-szórványnevek) megfűszerezett képi világa egy nagyon erős vizuális propagandát nyújtott a híveknek. Az ikonográfia mögött rejlő Mithras-történetet (már ha volt egyáltalán egy egységesített, kanonizált változat) sajnos ma már nem ismerjük, így csak feltételezzük annak néhány részletét. Jelenlegi ismereteink szerint, feltételezhetően Rómából elindult kultusz óriási népszerűségnek örvendett a dunai provinciákban, így Daciában is, ahol úgy tűnik, hogy egy igen erős központja, mondhatni regionális

erőfészke volt a Mithras kultusznak. Erre bizonyíték a provincia fővárosában, Colonia Sarmizegetusában az 1880-as években Király Pál által felfedezett óriási mennyiségű, birodalmi szinten is egyedülálló relief-gyűjtemény, amelyet Mithras ottani szentélyének maradványaiból emeltek ki az erdélyi régészet fénykorában²⁹. Daciában a kultusz leginkább városi közegben volt népszerű, ellentétben azzal a tévhittel, miszerint a Mithras-kultusz elsősorban katonai sajátosság volt. Számos közösség létezése ismert a provinciából, ezek döntő többsége azonban a két nagyváros, Apulum és Sarmizegetusa területéről ismertek (a leletek legalább 70%)³⁰.

Bár Itáliában egyértelmű, hogy a kultusznak volt egy erős orfikus, beavatási és misztérium-jellege, erre nem sok bizonyíték szolgál Daciából. Annyi viszont bizonyos, hogy a 10-30 fős kisvallási csoportok itt is hierarchikusan épültek fel, élükön a paterrel, a

²⁹ A több száz régészeti lelet felfedezéséről lásd: Szabó 2014, Boda 2014.

főpappal. A feltehetően kizárólag férfiakból álló közösségek legtöbbször családi, baráti kötődést mutattak, ezeket a vallási közösségeket pedig nemegyszer üzleti és politikai előmenetelük segítségére is felhasználták. Erre Dacia kiváló példa, hisz itt úgy a Mithras-csoportok, mint a Jupiter Dolichenus kultusza köré összpontosult csoportok élénk kapcsolatot mutatnak a Publicum Portorium Illyrici, azaz a környék nagy vámrégiójával és hatóságaival. A daciai Mithras csoportok ugyanakkor kapcsolatban álltak számos külföldi csoporttal is a birodalom minden szegletében (Poetovioban, Britanniában, Itáliában is). Ezek, az egyelőre ismeretlen úton (talán kereskedelmi, talán katonai, de még inkább mindkettő) létrehozott kapcsolatrendszerek tartották fent ezeket a közösségeket több generáción keresztül és így válhattak igazán sikeres vallási mozgalmakká, amelyek a III. századra már a

³⁰ Sicoe 2014, Szabó 2018b.

császári család tagjait is bevonzották és rövid időre császári támogatást is kaphattak, valamint a kultusz elindult a henoteizálódás (deus omnipotens) folyamata felé.

A Mithras-csoportok népszerűségével Daciában csak a Liber Pater (Bacchus) és a Jupiter Dolichenus csoportok vetekedhettek. A Liber Pater csoportok legismertebb példája Apulumból került elő, ahol 1989 és 2003 között a provincia leggazdagabb régészeti anyaggal rendelkező szentélyét tárták fel. Az apulumi Liber Pater közösség változatos, civil és katonai, trák és kis-ázsiai származású tagja aktívan részt vett a városi politikában is, de feltehetően a trák tagjai révén élénk kapcsolatokat tartottak fent Moesia Inferior tartománnyal és a főbb bor-kereskedelmi utakkal is.

A szentélyből előkerült lenyűgöző minőségű, külföldről származó márványszobrok (fig.10) és a hatalmas gödrökben talált, szándékosan összetört edénytöredékek (Cambudunum 306) is extra-provinciális kapcsolatokra utalnak és egyben jelzik ennek a kisvallási közösségnek a rendkívüli anyagi hátterét.

Jupiter Dolichenus kultuszáról már jóval kevesebbet tudunk, az ő sikertörténete sajnos az irodalmi források szinte teljes hiánya miatt nehezen göngyölíthető fel. Annyi azonban biztos, hogy hasonlóan a Mithras-csoportokhoz, a daciai Dolichenus hívők is elsősorban városi és katonai közegekben terjedtek és szoros kapcsolatot ápoltak anatóliai, kommagénei anyaszentélyükkel Dolichében. Két szentélye, a

mehadiai és a porolissumi hasonlóan az apulumi Mithras csoportokhoz, sajátos ikonográfiai, vizuális nyelvezetet dolgozott ki, reliefjeik eltérnek a „kanonizált” formáktól, amely egyben azt is jelzi, hogy ezek a kisvallási csoportok óriási kreativitással és szabadossággal kezelték a vizuális és akár történeti szállakat, ha valláskommunikációról volt szó az ókorban.

Ezen vallási mozgalmak esetén, a szakralizált tér külső része nem volt lényeges: gyakorlatilag egykori villák, magánházak egy-egy szobáját alakították át, legtöbbször mindenféle szabály és építészeti hagyománytól eltérően. Sokkal fontosabb szerepet töltött be a térszakralizációban az *ahogyan* és *ami* a belső terekben történt. Különösen igaz volt ez a Mithras-szentélyek esetén, amely egyféle leli térkép és útmutató volt a Szaturnusz-világába utazó és Mithras bikaáldozata által megmenekült lelkeknek. A táncok, énekek, ételek, ízek, hangok, szagok, rituálék, processziók, vagyis a „megélt vallás-élmény” részletei azonban csak sejthetőek egy-egy kőszá

irodalmi forrás, apologéta keresztény író szavai mögött és provinciális közegben – mint Dacia is – teljességgel lehetetlen ezeket rekonstruálni. Ebben segíthet a szisztematikusan kiásott és részleteiben kutatott szentélyek és azok belső tereinek vizsgálata, ahol lehetőség van az apróletek, az oszteológiai anyag, archaeobotanikai források elemzésére is. Ezekből megtudhatjuk, mit ettek és ittak, milyen volt a szakralizált tér környezete, milyen tárgyakat használtak (egyszer, vagy többször), hány ember férhetett el azokban.

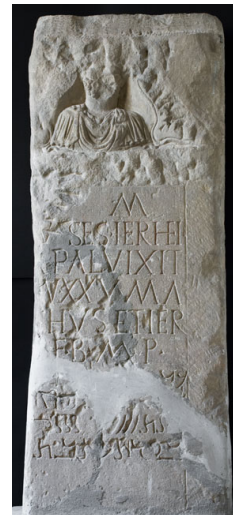
Dacia sajátossága, hogy egy olyan korban jött létre és vált a Római Birodalom szerves részévé, amikor ezek a kisvallási csoportok már léteztek és létrejöttek, terjedőben voltak. Dacia ezáltal tehát egy vallásos olvasztótégely, egy kísérleti terep lett tucatnyi vallási mozgalom és csoport együttélésére: birodalom miniben. Nemhiába az eddigi kutatás, amely Dacia vallásával foglalkozott szinte kivétel nélkül a vallási

interferenciák és vallási szinkretizmusok sajátosságaival foglalkozott³¹.

Apulumban – a provincia talán legmultikultibb városában – kis-ázsiai, itáliai, szíriai, pannóniai és megannyi más csoport létezett együtt, több tucatnyi keleti istenség kultuszának nyomát ránk hagyva. Néhány esetben ezek a kisvallási csoportok kiegészítették, segítették is egymást, más esetben talán konkurencia is kialakult közöttük. Jellemző azonban az is, hogy egy-egy új közösség egy már elhaló vagy épp túlszaporodott vallási közösségből nőtt ki. Ezek, a vallástudományban egyébként minden korszakban megfigyelt folyamatok³² Daciában alig 160 év alatt egy olyan változatos, megújulni képes és dinamikus vallás-térképet hoztak létre, amelyhez hasonló változatosságot csak Rómában és kevés, leginkább Limes-menti provinciában (Pannonia, Britannia) érzékelhetünk.

³¹ Bărbulescu 2003, Nemeti 2005.

Ezek a kisvallási csoportok egyrészt az állami vallástól és a nagy köztéri templomoktól eltérő valláskommunikációs eszköztárat és lehetőségeket adtak a hívőknek, másrészt kiváló kapcsolati tőkét biztosítottak a hetente vagy talán még ritkábban összeülő közösségek tagjainak. Ezek a közösségek ugyanakkor számos identitásbeli formát is megőriztek, elég itt például a Palmüra városából Daciába érkező szíriai vallási közösségekre gondolnunk, akiknek ez etnikai identitást is adott és az otthonérzet, a biztonságérzet gondolatát táplálta (fig.11).

³² A vallásos csoportosulásról („religious grouping”) lásd: Lichterman et al. 2017.

II.4. Vallás az otthonokban: a személyes vallás nyomai

Meredith McGuire amerikai valláskutató 2008-ban megjelent kötetében egy igen hatásos bevezetővel változtatta meg mindazt, amit valláskommunikációról addig képzeltünk³³. Részletesen leírta, hogyan imádkoznak otthonaikban a kortárs amerikai állampolgárok: a szoba egyik sarkában, a tükör előtt vagy az ágy melletti kis magánoltárrá alakított asztalon jól megfér néha Jézus, Buddha és a Korán, máshol pedig sajátos katolikus pantheon vegyül ősi maja és latin-amerikai babonás-mágikus hagyományokkal, az ún. népi vallásosság tárgyi világával. McGuire rámutatott a hétköznapi, individuális vallási opciók végtelen variációjára és gyakran radikális ellentmondásokat fedezett fel a közterek vallásgyakorlata és valláskommunikációs eszköztára, a kisvallási

³³ McGuire 2008.

csoportok és az individuális, otthoni vallásgyakorlati megoldások között.

Ismerős jelenség ez mifelénk is, különösen a városi közegben élő, román ortodox hívők körében: miközben vasárnaponként hagyománytiszteletből és megszokásból eljárnak a nagy közterek templomaiba és szigorú, papok által monopolizált szakralizált tereibe, otthonaikban néha hol az ókori román népi vallásosság mágikus-babonás hagyományai, hol pedig a New Age mozgalmak eszköztára férközött be az ortodox ikonok mellé. Nem lehetett ez másképp a Kr.u. II-III. század valláskommunikációjában sem. Kiváló példa erre Pompeii, amelynek időkapcsolaként fennmaradt régészeti anyaga alighanem a legjobb példa – és ugyanakkor szinte egyedül árválkodó esettanulmánya is – az individuális, személyes vallásosság változatos formáira³⁴. A Pompeiiből ismert larariumok, azaz házioltárok bronzból, fából, márványból, kőből és

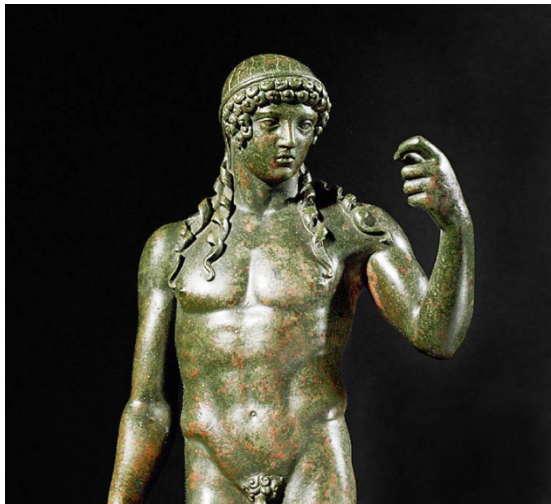
³⁴ Pompeii vallásosságáról lásd: Andringa 2009.

falra festett változatban fennmaradt példái és azok gazdag, otthononként változó pantheonjai jól mutatják egy politeista társadalomban létező vallásos flexibilitást és változatosságot (fig.12). Nemrég például egy pompeii ház konyhájában fedeztek fel több tucat, mágikus szerepet betöltő, egyiptomi ikonográfiát imitáló tárgyat, amely feltehetően egy „kuruzslóé”, vagyis a mágikus hagyományokat otthon, pénzért művelő jósnőé és látóé lehettek, bár ennek értelmezését mások a személyes vallásosság szabadságához kötötték. Az aprócska tárgyak hétköznapi, „profán” környezetben való használata kiválóan mutatja, hogy az individuális és domesztikus terek vallásossága megtöri a térszakralizáció közterekben ismert szigorú, jogi hagyományait, de még csak a kisvallási csoportok valamelyest rugalmas szabályait sem követik. Az individuális valláskommunikáció esetén a térszakralizáció másodlagos: a tér itt nem tölt be feltétlenül jelentős szerepet, ennek jogi (köz vagy magántér), földrajzi vagy építészeti formavilága

másodlagos. Ezért sem használják manapság a római vallás kutatásában a „privát” és „domesztikus” vallás fogalmát, hisz míg az első egy jogi fogalom, amely számos alkalommal bonyolultabb helyzeteket is produkált, a második fogalom a házak vallásosságára vonatkozik, amely lehet egyszerre magán és zárt, de ugyanakkor bizonyos részek (egy ház homlokzata, átriuma, vendégtere) – vagy bizonyos időintervallumokban – nyílt köztérre válhat.

A római Dacia esetén a helyzet igencsak szomorú, ha individuális és házi vallásról kell beszélünk. Bár a fennmaradt régészeti anyag mintegy fele votív, azaz vallásos tartalmú és jellegű, tehát valamilyen

formában ez a hatalmas mennyiségű anyag szerepet játszott a

valláskommunikációs formákban, nagyon kevés része származik házakból, magánterekből. Ennek több oka is van: egyrészt, a daciai domesztikus építészet jelentős része igencsak gyenge, múlandó anyagból készült, így azok nem maradtak fent már a kora középkorra sem. Mivel ezek a terek a legnagyobb

helyet foglalták el egy város területén, feltehetően ezek váltak elsőként a fosztogatók és a római romokat újrahasználó első áldozataivá. Ha volt is tehát érintetlen ház Daciában, az évszázadok alatt ezek elvesztek. A házak romjaiból, villák, domusok és akár a katonai és kormányzói terek magánfülkéiből kerülhettek elő azok a bronzobrok, amelyek ma

ismertek Daciából – döntő többségük sajnos ismeretlen lelőhelyel.

A legszebb bronzszobrocskák még a XIX. században kerültek elő, például az 1867-es apulumi (gyulafehérvári) vasútépítés közben (fig.13). Ezek feltehetően gazdag villákban, a városi elit larariumaiban állhattak. A szobrok többsége a klasszikus görög-római pantheon isteneit idézi (Fortuna, Apollo, Sol, Jupiter, Minerva, Hercules, Diana, Venus, Iuno, Mars), akad azonban szép számmal olyan bronzszobrocska is, amely a kisvallási csoportok istenvilágát (Isis, Osiris, Dolichenus, Artemis Ephesia, Attis) eleveníti fel. Ennél is bonyolultabb vallásgyakorlatra utalnak az isteneket ábrázoló gemmák, amelyek közül csak kevés került elő régészeti kontextusból (leginkább az elmúlt évek miciai-veceli ásatásaiából).

Ismertek aprócska méretű oltárocskák is Daciából, ezek is feltehetően házioltárokként szolgáltak. Sajátos esetben – például a mikeszászai római villa esetén – oltárok egész sora állhatott a villákban kialakított magántemplomokban (fig.14). Mivel az otthonokban, házakban, utak mentén, bokron, tavak, patakok mellett gyakorolt személyes vallásosság tárgyi eszköztára leginkább mulandó, organikus anyagból készült és könnyen hordozható, változtatható és meglehetősen efemer, rövid ideig tartó térszakralizációt igényelt, ezek daciai forrásai sajnos nagy valószínűséggel örökre elvesztek.

II.5. Monoteizmus az ókorban: keresztények és más furcsaságok

A Római Birodalom lakosságának döntő többsége politeista volt, tehát valláskommunikációjában számos istennel folytatott párbeszédet, több istenhez fohászzkodott. Egy római állampolgárnak mi sem volt természetesebb, mint otthon reggel elmormogja házioltára, larariuma előtt az imát Juno, Minerva vagy Hercules szobrocskája előtt, majd katonaként később Jupiternek és Marsnak áldozzon, netalán részt vegyen egy Nemesisnek vagy Fortunának rendezett köztéri ünnepségen. Havonta eljárogatott egy-egy kisvallási közösségi csoportba is és ha megbetegedett vagy netalán súlyos szerencsétlenség sújtotta, elzarándokolt a környék vagy a birodalom nagy gyógyító szentélyeibe. Ritkán akár az is előfordult, hogy szerelmi bánat, netalán sportesemény-fogadás esetén mágikus praktikákhoz vagy kuruzslókhoz fordult. Egy átlagos római életében tehát több száz istenséggel zajlott a

kommunikáció, bár kétségtelen, hogy személyes pantheonját mindenki maga alakította ki és származásától, városától, munkájától vagy egészségügyi állapotától is függően választotta ki „kedvenc” vagy hozzá legközelebb álló isteneit.

Ezért is hatott furcsán tehát a Kr.u. I. században Rómába özönlő nagyszámú zsidó közösség vallása és monoteizmusa, amely a rómaiak számára nemcsak, hogy nehezen volt értelmezhető, de jogi és katonai ügyekben illegális is volt, hisz a császárkultusz megtagadása illegitimé tette a monoteista vallásokat. A Rómában aztán igen nagy számmal fellelhető és számos zsinagógával rendelkező zsidó közösségek ilyen-olyan úton, de kijátszották ezt a jogi kiskaput és lojálisnak bizonyultak a római államrendhez. Ezzel ellentétben azonban Kr.u. 50-60 körül már birodalom-szerte érzékelhető lett egy új kisvallási mozgalom, amely – ellentétben az előző fejezetben bemutatott új vallási mozgalmakkal – eltért a szokványostól és a zsidó valláshoz hasonlóan monoteista, exkluzivistá volt, ráadásul radikálisan új

tanokat hirdetett, amely számos olyan elemet magába foglalt, amelyet az előző fejezetben ismertetett kisvallási csoportok is ajánlottak a Kr.u. II. század római emberének. A Nero császár előtt még feltehetően csak kis számban, aprócska közösségekként létező csoport egyre nagyobb hangsúlyt kapott, különösen a városi környezetben. Traianus császár idején már a kis-ázsiai provinciákban is „gondot” okoznak a Jézus-hívők, azaz a keresztények, amelyek ekkor még mindenféle kánon vagy egységesített, dogmatikus szöveg hiányában a római vallásokhoz hasonló változásokon, variálódásokon mennek át és tucatnyi változatban alkotják újra alapítójuk, az esszéneus tanoktól is inspirált zsidó próféta, Jézus tanításait³⁵. A Jézus-követőkként ismert csoportok a birodalom szinte minden szegletében ott lehettek már a Kr.u. II-

III. században, ám mivel monoteizmusuk nem fogadta el a császárkultuszt és a katonai eskütétel néhány elemét (amely ugyancsak a császári lojalitás része volt), így a keresztények problémás csoportként voltak kezelve, hol megtűrve, hol pedig kifejezetten üldözve voltak, hisz veszélyeztették a római számára legfontosabb egységet, a Pax Romanát, a római béke egyensúlyát. A kereszténység tehát mint jelenség nem egy vallásilag eltérő, furcsaság volt: tanai és sajátosságai alapvetően számos pontban hasonlítanak a kor számtalan kisvallási csoportjának tanaihoz. A római társadalomhoz hozzáférhetetlenné azonban a császárkultusz megtagadásával váltak, amely miatt három évszázadon át egy illegális szektaként terjedt a birodalom minden szegletében. Régészetiileg emiatt sajnos nagyon nehéz bizonyítékot találni

³⁵ A történeti Jézusról lásd: Vermes 1995. A korai egyházzól lásd: Chadwick 2003. A korai keresztény közösségek régészeti forrásairól: Humphries 2008.

ezeknek a kis közösségeknek a létezésére, hisz köztéri szakralizált tereik nem voltak, kisvallási csoportokhoz hasonló házaik pedig nem rendelkeztek semmilyen építészeti sajátossággal még ekkor. Kizárólag néhány elvétett szimbólum (hal, Jézus neve, a jó pásztor motívuma, a krisztogram – bár ez is csak igen későn) utalhat a kereszténység jelenlétére³⁶. A nagy keresztényüldözések idejéből származó akták számos közösség püspökének, mártírjának a nevét megőrizték, ezek utalhatnak egy-egy közösség létezésére és a kereszténység első három évszázadának földrajzi elterjedésére is.

Talán pontosan a zsidó és a keresztény közösségek beáramlása és elterjedése a Római Birodalom minden szegletében, valamint a császári hatalom fokozatos megváltozása, abszolutista monarchiává alakulása és a birodalom állandó veszélyeztetése is hozzájárult a henoteista,

³⁶ Humphries 2008.

megaloteista és monoteista mozgalmak elterjedésére³⁷. Ezen jelenségek közös vonása, hogy átmenetet képeznek a politeista, azaz többistenhívő vallások és az exkluzivista, azaz kizáró monoteizmus között. A henoteista és megateista vallások sajátossága, hogy bár elfogad több istenség jelenlétét, egy bizonyos istenség szerepét felnagytítja, számos jelzővel illeti, történetét kibővíti és jelentőségét minden más isten fölé helyezi. Ilyen istenség volt például a birodalom számos pontján ismert Deus Aeternus vagy a Daciában igen népszerű Theos Hüpszisztosz. Mindkét istenség neve jól ismert Daciából, elsősorban kis-ázsiai közösségek körében voltak népszerűek és jellemzően városi (Apulum, Sarmizegetusa) közegben terjedtek. Ugyancsak henoteista, mindenható (omnipotens) tulajdonságú istenséggént jelenik meg a Kr.u. III. századra Sol Invictus, a legyőzhetetlen nap kultusza, amely

³⁷A változatos, ám hasonló jelentéstartalommal bíró fogalmakról lásd: Chaniotis 2010.

később Mithras kultuszával egybeolvadva óriási szerepet fog játszani a birodalom vallásos életében is,

³⁸ Hijmans 2003, Tóth 2004.

olyannyira, hogy később Sol Invictus legfőbb ünnepe majd egybeesik a kanonizált kereszténység egyik fő ünnepnapjával, a Karácsonnyal (fig.15)³⁸.

Ezeknek a henoteista mozgalmaknak számos epigráfiai forrása ismert Dacia provinciából, leginkább nagyvárosi környezetből. Ezzel ellentétben azonban, a keresztény csoportok létezése Kr.u. 313 előtt nagyon nehéz, már-már megoldhatatlan problémát jelent a régészeknek, így egyértelmű és megdönthetetlen források hiányában keresztényekről beszélni Daciában nem több, mint spekuláció és felelőtenség³⁹. Keresztény egyének, Jézus-hívők szinte biztosan voltak Daciában is annak rövid, 160-170 éves fennállása során, ám egyházi szervezetről, püspökségről, köztéri szakralizált helyről nem beszélhetünk Erdély területén. Az

³⁹ Az ilyen jellegű spekulatív és hamis vagy nehezen értelmezhető forrásokra építő munkák egyik eklatáns példája: Gudea 2016.

egykori Dacia provincia területén ugyan nagy számú keresztény egyén fordulhatott meg és még nagyobb számú keresztény szimbólummal ellátott presztízstárgy jutott ide a Kelet-Római (majd Bizánci) Birodalom hatása révén, intézményesült kereszténységről a mi vidékünkön a X-XI. századig nem beszélhetünk.

II.6. A római vallás öröksége Erdélyben

A Dacia területén létrejött több száz szakralizált tér (köztéri templom, szentély, házioltár, lararium, útszéli áldozati hely, stb.) Kr.u. 271-et követően végérvényesen elhagyatottá vált. A szakralizált tér – ahogy a fogalom is mutatja – a tett, az akció, a valláskommunikáció dinamikus, tetterős voltán múlik és azáltal él. Egy-egy templom vagy szentély emberek, hívők hiányában elhal, elveszti funkcióját, megszűnik valláskommunikációs tér lenni. Szerencsésebb esetben, egy szakralizált tér átesik a deszakralizáció folyamatán, tehát megszűnik ugyan

eredeti valláskommunikációs funkciója, de az épület maga túléli az idő forгатagát és új funkcióval működik tovább. Ilyen, funkciójában megváltozó, vagy a valláskommunikáció isteni oldalát lecserélő, kereszténnyé lett templomokat nagy számban ismerünk: elég csak Rómában, a birodalom fővárosában sétálnunk mai napig és tucatnyi olyan templomot találunk (San Clemente bazilika, Santa Maria sopra Minerva, a Pantheon, a Forum Romanum templomai) amelyek egykori „pogány” szentélyekre épültek vagy azokat alakították át kisebb-nagyobb módosítással. Dacia esetén sajnos, a gyors és radikális aurelianusi kivonulás miatt, az egykor díszes, szobrokkal, porticusokkal és kertekkel díszített szentélyek a Kr.u. III. század végére elhagyatottá váltak és alig néhány év, vagy legfeljebb évtized alatt az összeomlás szélére kerültek. Kísérleti régészetből és néhány kortárs elhagyatott város és falu példájából tudjuk, hogy egy nagyrészt mulandó anyagból és kő alapozásból épült struktúra alig néhány év alatt az összeomlás szélére kerül, ha nem

lakják, nem tatarozzák rendszeresen. Dacia épületei és szentélyei is erre a sorsa jutottak. Bár Erdélyben állandóan jöttek-mentek különböző népcsoportok (gótok, gepidák, hunok, avarok, szlávok) a Kr.u. III-X. század között, a római szakralizált tereket legfeljebb lakóházaként és néha temetőként használták fel, belső tereiket lerombolták, kifosztották. A Magyar Királyság létrejöttével és az erdélyi vajdaság korában ezek a római romok tovább pusztultak, hisz óriási kőfejtőkként szolgáltak Erdély első középkori templomai és erődtípményei számára. Számos olyan római szentélyt ismerünk, amelyben jelentős középkori réteget fedeztek fel, legutóbb például a gyulafehérvári Mithras szentélyben találtak középkori kunyhókat⁴⁰. A római szentélyek ekkor már csak alapjaikban álltak, így a XVIII. századig nem is keltettek túl nagy érdeklődést kutatók és utazók körében. A nagy Habsburg építkezések aztán számos

⁴⁰ Szabó 2018a, 110-114.

⁴¹ Szabó 2019, 15-70.

olyan jelentős felfedezést tettek, amelyek nagy szentély-inventárokat hoztak felszínre például Gyulafehérváron (elég itt Franciscus Kastal nagy Mithras-szentély felfedezésére gondoljunk)⁴¹.

Az első, szisztematikus szentélyásatásra a XIX. század végén, a modern régészet aranykorában került sor Sarmizegetusa római városában, a mai Várhely falu mellett. Király Pál legendás felfedezése a Római Birodalom egyik leggazdagabb Mithras szentélyét tárta fel, de ekkor került sor egy jelentős szíriai (palmyrai) szentély felfedezésére is⁴². A XX. század folyamán felgyorsult mentőásatások és óriási iparosítás révén, a még megmaradt nyomai, romjai is a római szentélyeknek odavesztek Veczel (Micia), Torda (Potaissa) és Kolozsvár (Napoca) modern épületei alatt. Talán Várhely (Sarmizegetusa) volt az egyetlen római város, amely a XX. században római szentélyeket tártak fel és részlegesen restauráltak

⁴² Szabó 2014, Boda 2014.

(fig.16). A XX. század végén számos jelentős ásatásra került sor elsősorban Gyulafehérváron, kiemelendő itt az 1989-2003 között kutatott és lenyűgöző leleteket hozó Liber Pater szentély, vagy a porolissumi (Mojgrád, Szilágy megye) Dolichenus szentély.

Sajnos, a római vallás témája és annak a kereszténység kialakulásával szorosan összefüggő jelensége mifelénk még mindig tabu vagy háttérbe

⁴³ 1400 szaktanulmány és kötet listája: Boda-Szabó 2014.

szorított téma úgy múzeumainkban, mint tankönyvekben, szakkönyvekben. Bár az elmúlt években nagyban nőtt a római vallásról szóló szakkönyvek és szakkikkek száma⁴³, a római vallás, az ókori politeizmus és a vallási sokszínűség és interferenciák oktatása, mint a kortárs vallástudomány egyik esettanulmánya nagyon fontos lenne, különösen egy olyan országban, mint Románia, ahol úgy az ókori római örökség, mint a kora-kereszténység története pszeudo-történelemmé és mítosszá torzult a hivatalos historiográfiában⁴⁴.

Pedig ókori vallásokkal foglalkozni, az ókori isteneket újra megszólítani és újramegírni a valláskommunikációt – szigorúan, vallástudományi formában – régmúlt korok isteneivel és embereivel végtelenül izgalmas feladat. Manapság, amikor a

⁴⁴ A témáról lásd: Timotin 1998, Popa 2016.

római vallások kutatása új reneszánszát éli⁴⁵, különösen kedvező alkalom lenne Romániában és Közép-Kelet Európában is nagyobb hangsúlyt fektetni a régmúlt politeista vallásainak kutatására,

amely megtanítja a jelen emberét a kortárs vallási jelenségek történeti távlatban történő elemzésére és talán, toleránsabbá is teszi a monoteizmushoz szokott embereket.

A lexikonról

A lexikon az első olyan mitológiai és vallástörténeti kasszótár magyar nyelvterületen, amely egy római provincia, ez esetben Dacia területén, az epigráfiai és ikonográfiai, figuratív forrásokon (feliratok, kőszobrok, bronzszobrok, gemmák, reliefek) fellelt római isteneket mutatja be. A lexikon tehát egyrészt hiánypótló a magyar nyelvű ókortudományi szakirodalomban, másrészt igyekszik Erdélynek ezen, talán kevésbé ismert ókori

örökségét érthető és egyszerű módon a nagyközönségnek bemutatni. A lexikon tehát nem elsősorban szakemberek számára, hanem sokkal inkább egyetemisták és a művelt nagyközönség számára lesz hasznos forrás.

A lexikon névsorrendet követve mutatja be az istenségek és perszifikációkat. Minden istennév latin és a feliratokon szereplő legismertebb formájában szerepel, azok isteni, votív jelzői és

⁴⁵ Szabó 2017.

melléknevei nélkül⁴⁶. Az istenség nevét egy rövid meghatározás követi, amelyben igyekeztünk az isten sajátos attribútumait, szobrokon ábrázolt ikonográfiai sajátosságait, történetét és helyi vonatkozásának néhány alapvető elemét (néhány fontosabb lelőhely, forráscsoport megnevezése). A meghatározásokhoz a kortárs római vallásról szóló helyi és nemzetközi szakirodalom mellett, számos ókortörténeti lexikont is felhasználtunk (Encyclopedia of Ancient History, THEOI Mythological Lexicon). A meghatározásokhoz, ahol csak ismert ikonográfiai példa, egy fotót is mellékelünk, amely segíti az olvasót az istenség attribútumainak azonosításában, így a kötet akár múzeumi vezetőként is kiválóan szolgálhat az erdélyi régészeti múzeumokban fellelhető római istenek

⁴⁶ A legtöbb római istenség neve mellett feliratokon megjelennek olyan jelzők, amelyek az istenség bizonyos aspektusát, numenjének, azaz isteni természetének egy-egy sajátosságát emelik ki (Salutaris, Sancta, Sacra,

azonosítására. Ahol nem állt rendelkezésünkre ikonográfiai analógia, az adott istennév előfordulását bizonyítva, római feliratokkal illusztráltuk az istenség daciai jelenlétét és forrásait. A ritka, vagy akár egyszeri alkalommal megjelenő istenneveknél a felirat feloldását is mellékeljük. Az isteneket bemutató szöveget bibliográfiai útmutató követ, amely vagy az istenségről szóló sajátos szakirodalmi forrásokat mutatja be, vagy – azok hiányában – általános vallástörténeti szintéziseket idéznek. A lexikonban szereplő istenségekhez társított fotók jelentős része Ortolf Harl és Ubi Erat Lupa Bilddatenbank című nagyszerű projektjének az eredménye, amelynek ingyen felhasználható fotói felbecsülhetetlen forrást jelentenek az ókori római vallás és művészet érdeklődőinek⁴⁷. Továbbá igen

Invictus, Ultor, Domesticus, Silvestris, stb.). Különösen Jupiter, Silvanus, Isis, Nemesis, Fortuna, Mithras nevei mellett találunk számos jelzőt a daciai feliratokon.

⁴⁷ A projekt honlapja elérhető az alábbi címen: lupa.at.

fontos forrás különösen a daciai bronzszobrocskák kutatásához a CIMEC (Román Kulturális Minisztérium Örökségvédelmi Hivatalának oldala) adatbázisa, amely a bronzszobrocskák egy részét digitalizálta⁴⁸.

A lexikon nem pótolja és nem is tudja átadni a Dacia római vallásáról szóló, mintegy 1400 címet felölelő óriási szakirodalmat, az adott istenségek iránt érdeklődők számára ajánlott e kötet szerzői által 2014-ben kiadott bibliográfiai útmutató böngészése és a témában román nyelven írt nagy szintézisek ismerete is⁴⁹.

⁴⁸ www.cimec.ro. Utolsó látogatás: 2023.11.15.

⁴⁹ Boda-Szabó 2014 valamint Bărbulescu 2003 és Nemeti 2005.

Vallástörténeti lexikon

A

ABUNDENTIA

Abundentia a bőség és a gazdagság megszemélyesítője volt. Az erények megtestesítőinek egyike a római vallási propagandában, mely a császárt, mint az „Arany Kor” és a Pax Romana biztosítóját mutatja. Daciában csupán néhány figurális tárgyi ábrázolása ismert, főleg gemmákról, melyeket házi környezetben és magánvallási kontextusban használtak.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

ADRASTEIA

Egy kis-ázsiai istenség, feltehetőleg frígiai eredetű. Úgy tekintettek rá, mint Zeus hitvesére, ennek ellenére időnként Cybelével, Nemesisszel és Artemisszel is azonosítják. Nagyon ritkán jelenik meg Daciában, csupán egyetlen epigráfiai emléken mutatható ki, mely feltehetőleg azokkal a

csapatokkal és zsoldosokkal hozható összefüggésbe, melyeket Kis-Ázsiából helyeztek át Daciába.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003); CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana*. Formas dedifusión, integración y control social e ideológico, Salamanca, 2010.

AERACURA

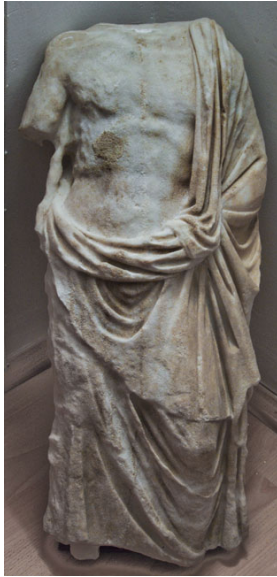
A kelta szubsztrátummal rendelkező provinciákban előfordulnak különböző alvilági istenségek. Aeracura Proserpinát helyettesíti, valamint néha Dis Pater hitveseként jelenik meg, attribútumaként egy gyümölcskosárral ábrázolva. Daciában nagyon ritkán jelentkezik, valószínűleg itáliai és dalmáciai csoportokhoz köthetően. Aeracura (Heracura) egy híres felirata Alburnus Maiorban került elő: AE 1990, 841

Aer(e)cur(a)e / Ael(ius) Sceno/ba(rbus) Ba(tonis?) fil(ius) / v(otum) s(olvit) l(ibens)

Lásd: HUSAR, ADRIAN, *Celts and Germans in Dacia. Celto-Germanic Ethnocultural Element in the Trajanic province*. In: *Marisia* 23-24, 1993-1994, 17-30; HUSAR, ADRIAN, *Religiile Daciei Romane*, Târgu-Mureș, 2002.

AESCULAPIUS

A görög mitológiában a gyógyítás istene; római átvételére a Szibilla-könyvek révén került sor. Összefüggésbe hozták Apollóval és Salusszal is. A caduceus és a kígyó attribútummal jelenik meg, gyakran Hygiával és Telesphorusszal társítva, különösen feliratok esetében. Colonia Sarmisegetusán egy ritka földrajzi jelzővel bukkan fel, Pergamenus, bizonyítva a szoros kapcsolatot a pergamoni nagy Asklepieion és a dáciai gyógyító központok között (**fig.17.**).

Lásd: BEU-DACHIN, EUGENIA, *Asclepius-Aesculapius în inscripții din Dacia*. In: Rusu-Bolindeț, Viorica; Sălăjean, Tudor; Varga, Rada (Eds.), *Studia Archaeologica et Historica in Honorem Magistri Dorin Alicu*, Cluj-Napoca, 2010, 181-199; CRIȘAN, HORĂTIU, *Cele mai vechi spitale de pe teritoriul României: asclepioanele de la Apulum și Sarmizegetusa*. In: Brătescu, Gheorghe (Ed.), *Spitale vechi și noi: studii și note*, București, 1976, 35-46;

SZABÓ ÁDÁM, *Aesculapius és az álom általi gyógyítás Dáciában*. In: Németh György (Ed.), *A gyógyító számok. Források és tanulmányok a számok szerepéről az antik gyógyászatban*, Szeged, 2008, 99-111.

ANGELI

Az angyalok (αγγελος, hírnök jelentéssel a héber מַלְאָךְ görög megfelelője) természetfölötti lények, akik, alkalomadtán felfedik Isten akaratát és végrehajtják a parancsait. Rendkívül ritkán említik őket római feliratokban, elsősorban a birodalom görög nyelvű vidékein terjedt el a kultuszok politeista, henoteista környezetben. Dáciából egyetlen feliratot ismerünk, amely megemlíti ezeket a lényeket colonia Sarmisegetusán, feltehetőleg az úgynevezett hypsistariánus csoporthoz kapcsolódóan (AE 1914, 106): *Deo Aeterno et Iuno/ni et Angelis / M(arcus) Procilius Aphrodisius Aug(ustalis) col(oniae) metropol(is) / et Seximia Hermione / et Procilia filia / colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt)*

Lásd: HÄRLÄOANU, CEZAR, *The World of Angels: from submission to commandment through a biblical perspective*. In: Moga, Iulian (Ed.), *Angels, Demons and representations of Afterlife within the Jewish, Pagan and*

Christian Imagery, Iași, 2013, 279-293; NEMETI, SORIN, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

ANUBIS

Egyiptomi istenség, Osiris és Naftis törvénytelen gyereke. Sakálfejjel és emberi testtel jelenik meg. Ő biztosította az átjárást a földi életből a túlvilági létbe, átvezetve a lelkeket Osirishoz az alvilágban. Bár gyakori az Isis-szentélyekben és a dunai provinciákban szerepel is néhány emléken (például Savariában), Daciában nagyon ritkán bukkan fel, főleg kisméretű figurális ábrázolásokon (gemmákon).

Lásd: SANIE, SILVIU, *Egyptian cults in Roman Dacia*. In: *ArhMold* 27, 2004, 61-82.

APIS

Egyiptomi istenség, Ré fia, bikaként ábrázolva a szarvai között napkoronggal a boldogság és az öröm szimbóluma. Kultusza szigorúan Isis tiszteletéhez kapcsolódik a római időkben. Daciában csupán kisméretű figurális (bronz) ábrázolásokon tűnik fel, feltehetőleg az Isis misztérium követőinek mindennapi vallási életéhez kapcsolódóan (fig.18.).

Lásd: SANIE, SILVIU, *Egyptian cults in Roman Dacia*. In: *ArhMold* 27, 2004, 61-82; DEAC, DAN, *Note on Apis Bull Representations in Roman Dacia*. In: *EphNap* 22, 2012, 223-234.

APIUS DELMARUM

Az istenség nevének értelmezése problematikus: Aptus/Apius Delm(arum, -ius). Újabb kutatások bizonyítják, hogy személye Illíria térségéből ered, feltehetőleg Dalmáciából, s mint a gyógyító víz istenét tisztelték. Egyetlen egy alkalommal tűnik fel Dacia provinciában, Alburnus Maiorban (AE 2003, 1501): *Apto Del/m(atarum) sacrum / Purtus / et German/us / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) / m(erito)*.

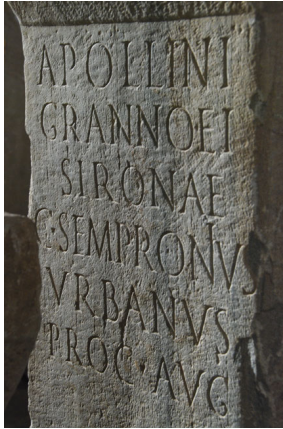
Lásd: NEMETI, SORIN, Pagan Dialogues. Religious Messages and Social Representations in the Votive Inscriptions from Dacia. In: *Ephemeris Dacoromana* 14, 2012, 177-197; PISO, IOAN, Gli Illiri ad Alburnus Maior. In: Urso, Gianpaolo (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'eta greca e romana*, Pisa, 2004, 271-304.

APOLLO

A fény és a Nap görög istene, egyike a leghatalmasabb olimposzi isteneknek. Zeus (Jupiter) és Leto (Lona) fia, ikertestvére pedig Artemis (Diana). A görög világ úgy tisztelte őt, mint a bárányok és a szarvasmarhák védelmező istenét, azonban orákulumi képességeket is kapcsoltak hozzá. Szent állatai és madarai a farkas, a holló, a patkány és a delfin. Fő attribútuma a líra, mely a múzsákhoz (zenéhez, tánchoz, énekhez és költészethez) való kapcsolatára utal. Szent növénye a babér. Mint népszerű istenséget sok formában tisztelték Daciában,

gyógyító istenségként is megjelenik (fig.19.). Egy sajátos jelzőjével – feltehetőleg egy illír istenségre utalva – Alburnus Maiorban találkozunk (Apollo Pirunenos).

Lásd: BERCIU, IOAN; BĂLUȚĂ, CLOȘCA, Apollo Salutaris la Apulum. In: *Apulum* 10, 1972, 165-171 = Apollo Salutaris à Apulum. In: *Latomus* 31, 4, 1972, 1047-1052.

APOLLO GRANNUS

Apollo Grannus és Sirona isteni párosa Gallia keleti részeiből eredeztethető. Eredetileg egy Apollo alakjába beleolvadt napistenség, gyógyításhoz kapcsolódó képességekkel. Daciában egyedül Colonia Sarmisegetusán jelentkezik, s provinciális

kultusza kizárólag Caracalla uralkodásának idejére korlátozódik, aki betegeskedése idején felkereste az istenség szentélyét (fig.20.).

Lásd: HUSAR, ADRIAN, Celts and Germans in Dacia. Celto-Germanic Ethnocultural Element in the Trajanic province. In: *Marisia* 23-24, 1993-1994, 17-30; NEMETI, SORIN, Les divinités celto-romaines en Dacie. In: *Ollodagos* 21, 2007, 153-193.

ATLAS

A titánok egyike. Részt vett a titánok és az olimposziak háborújában (*Titanomakhia*). Mint legyőzött fél, Zeus büntetéseként örökké vállain kell tartsa az égboltot. Egy másik hagyomány szerint Atlas kővé változott, mikor Perseus felfedte előtte Medusa fejét. Daciában csupán néhány figurális ábrázolása ismert, valószínűleg nem vallásos vagy felajánlási kontextusban, hanem épületek dekorációjaként.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Les scènes mythologiques en Dacie romaine-éléments de la culture classique. In: Alicu, Grațiana; László Alexandru (Eds.), *Ommagio a Dinu Adamesteanu*, Cluj-Napoca, 1996, 141-146.

ATTIS

Kisázsiai, fríg eredetű isten, aki Cybele-Magna Mater fia és kísérője. Fialat fiúként ábrázolják, jellegzetes fríg sapkával vagy napkoronggal a feje körül. Daciából csupán néhány figurális ábrázolása ismert, főleg síremlékekről (fig.21).

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas*

dedifuzión, integración y control social e ideológico, Salamanca, 2010.

AZIZOS

Egyike Edessa égi istenségeinek („Azisu” néven, az erős, fortis jelentéssel), az esthajnalcsillag arab megtestesítője. Daciában gyakran bukkan fel Bonus Puer néven a feliratokon. Potaissai temploma és kultusza a vallásos jelenlét egyik utolsó ismert példája a provinciában (CIL III 875):

Deo Azizo Bono P[uer Conserva]/tori pro salutem(!) dd(ominorum) n[n(ostrorum) Valeriani et Gal]/lieni Augg(ustorum) et Valerian[i nobiliss(im)i) Caesaris] / et Corneliae Salonina[e Augustae et] / leg(ionis) V Mac(edonicae) III piae fid[elis ---] / Donatus praef(ectus)

leg(ionis) eiusde[m ---] / templum ince(p)tum perfecit
V[---]

Lásd: ȘTEFĂNESCU, ATALIA, *Religia militarilor din Dacia romană*, Timișoara, 2009.

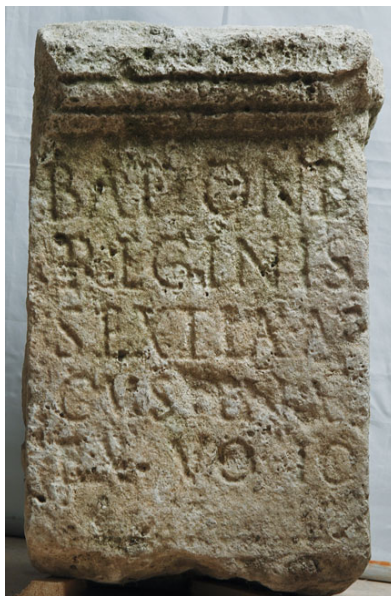
Badonib(us) / Reginis / Sextia Augustina / ex voto

Lásd: SANIE, SILVIU, *Badones Reginae*. In: *SCIV(A)* 21, 2, 1970, 295-298; HUSAR, ADRIAN, *The Celtic Gods in Roman Dacia*. In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

B

BADONES REGINAE

Kelta vagy germán istennők (matronae). Kultuszuk feltehetőleg egyike a sok helyi anyaistennő kultusznak Germaniából (Boduhenna lucus – Tacitus, *Annales*, IV. 73) vagy Britanniából (Mons Badonicus). Az egész Római Birodalom területén egyetlen apulumi feliratuk ismert, mely egy nő egyéni felajánlása (fig.22.). CIL III 14471:

BENDIS

A trák mitológiában, mint a Hold, a báj, az éjszaka, a házasság istennőjét, és ugyanakkor, mint mágikus erővel bíró istennőt is tisztelték. Daciai azonosítása meglehetősen problematikus, csupán néhány figurális ábrázoláson alapszik.

Lásd: PETOLESCU, CONSTANTIN, C., *Les cultes thraces dans la Dacie romaine*. In: *Dritter internationales*

*Thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheck, 2-6
Juni 1980, Wien, 173.*

BEL

A palmüraiak fő istene, az univerzum uralkodója, ő teremtette az eget és a földet. Eredetileg babiloni istenség volt, Palmürában később vették át a tiszteletét. Kr.u. az I. és II. századokban már fő helyet foglalt el a palmürai égi

hármásban, Iarhibollal (napistenség) és Aglibollal (holdistenség) együtt. Daciában feliratokból ismert, főleg a katonaság palmürai közösségei tisztelik, de néha előfordul civil környezetben is, Apulumban, Porolissumon, Tibiscumban és Colonia Sarmisegetusán (fig.23.).

Lásd: PISO, IOAN; ŢENEA, OVIDIU, Un nouveau Temple palmyrénien à Sarmizegetusa. In: *Dacia NS* 55, 2011, 1-18; SANIE, SILVIU, *Culte orientale în Dacia romană (I). Cultele siriene și palmirene*, București, 1981.

BEL BEL-HAMON

Afrikai – pun – eredetű istenség. Figurális emlékeken oroszlánnal, bikával vagy kossal ábrázolják, a következő attribútumokkal egyetemben: egy paterával, a sarlóval, „életfával” és egyéb különböző asztrális szimbólumokkal. Jelzői és attribútumai alapján a kutatók az afrikai Saturnusszal állították kapcsolatba, mint legfelsőbb

és leghatalmasabb mindenható istenség. Egyedül Colonia Sarmisegetusán bukkan elő.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Africa e Dacia. Gli influssi africani nella religione romana della Dacia. In: Mastino, Attilio (Ed.), *L'Africa Romana. Atti del X Convegno di studio*, Sassari, 1994, 1319-1338.

BES

Eredetileg ősi egyiptomi istenség, akit, mint a háztartások, és különösen az anyák, gyermekek és gyermekáldás védelmezőjét tiszteltek. A késő római korban úgy tekintettek rá, mint minden jó oltalmazója és minden rossz ellensége, mágikus környezetben is utalva rá. Daciában egyedül a gorneai feliraton tűnik fel, szintén mágikus kontextusban:

Rogo et peto primicere!

tunc puellam Bariam taetrum perdis. ego Sterio(?) modo [qu]od conscio me.

*reddere bes {vis}. exi cum visu! peto et rogo primicere, reddas mihi teretrum, n[a]m venet Bessa volando, pecus alia mala venet et tollet mihi cor[pus].
P(erpe)t[ue] iaceas.
(Németh 2015)*

Lásd: SANIE, SILVIU, Egyptian cults in Roman Dacia. In: *ArchMold* 27, 2004, 61-82; NÉMETH GYÖRGY, Varázslatos Dácia. In: Pánczél Szilamér – Molnár Kovács Zsolt (eds.), *Archaeologia Transylvanica. Studia in honorem Stephani Bajusz*, Kolozsvár-Marosvásárhely-Budapest, 2015, 169-173.

BONUS EVENTUS

Egyike a legrégebbi római megszemélyesítéseknek, Bonus Eventust („jó kimenetel”) Lympha társaként (Varro, *De re rustica* 1.1.4-6), mint a mezőgazdaságot védnöklő istenséget tartották számon. Fialat, meztelen férfiként

ábrázolják, *libatio* közben, a birodalmi propaganda és biztonság szimbólumává vált.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

BRIGANTIA

A győzelem kelta istennője, gyakran társítják Victoriával. Britanniában népszerű, a római Daciában csupán egy domborművön fordul elő Apulumból (fig.24.).

Lásd: NEMETI, SORIN, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005; NEMETI, SORIN, Dea Brigantia la Apulum. In: Cosma, Călin; Tamba, Dan; Rustoiu, Aurel (Eds.), *Studia archaeologica et historica Nicolae Gudea dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău, 2001, 441-445.

C

CAELESTIS-TANIT

Tanit poliádikus istennő, aki Bel Hammon női paredrosza, az *interpretatio* révén Iuno Caelestisszé válik. Heliogabalus császár őt választja az istene, az emesai Sol Elagabal hitveséül. Daciában számos epigráfiai forráson szerepel. Egy Colonia Sarmisegetusa-i felirat említi szentélyének az építését is (fig.25.).

Lásd: PISO, IOAN, Zum Kultus der Dea Caelestis. In: ZPE 99, 1993, 223-226; SCHÄFER, ALFRED, *Tempel und Kult in Sarmisegetusa. Eine Untersuchung zur Formierung religiöser Gemeinschaften in der metropolis Dakiens*, Berlin 2007.

CAUTES

Mithras két fáklyavivőjének egyike, általában a tauroktónia bal (keleti) oldalán ábrázolva vagy a szentély bejárata közelében magasba emelt fáklyával. Az úgy nevezett „star-talk”, azaz csillagnyelvi ábrázolásban képviselheti a látható féltekét és a felszálló (hold)csomópontot (anabibazon). Számos figurális és epigráfiai forráson jelentkezik, a nagyobb városi központok mithraikus közösségei még külön istenségként is tisztelik (fig.26-28.).

Lásd: VELICIU, OANA, Reprezentările lui Cautes și Cautopates în Dacia. In: *RSSIA* 2, 2004, 1-9; SZABÓ CSABA, The material evidence of the Roman cult of Mithras in Dacia. *CIMRM Supplementum of the province, Acta Antiqua*, 58, nr. 1-2, 2018, 325-357.

CAUTOPATES

Mithras két fáklyavivőjének az egyike, általában a tauroktonia jobb oldalán ábrázolva vagy a szentély bejárata közelében lefele fordított fáklyával. Az úgy nevezett „star-talk”, azaz csillagnyelvi ábrázolásban

képviselheti a láthatatlan féltékét és a leszálló (hold)csomópontot (kabibazon). Figurális és epigráfiai forrásokban is feltűnik, a városi közösségek, mint Mithras egy sajátos megtestesülését is tisztelik (fig.29-30.).

Lásd: VELICIU, OANA, Reprezentările lui Cautes și The material evidence of the Roman cult of Mithras in Dacia. CIMRM Supplementum of the province, *Acta Antiqua*, 58, nr. 1-2, 2018, 325-357.

CAMPESTRES

A latin elnevezés ellenére, a Campestris – általában többes számban jegyezve – kelta istennők egy csoportja, a katonák és a katonai gyakorló-tér védelmezői. Daciában csak feliratokban jelennek meg (*CIL III, 7904*):

Eponab(us) et / Campestrib(us) / sacr(um) / M(arcus) Calventius / Viator |(centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) F(elicis) / exerc(iator) eq(uitum) sing(ularium) / C(ai) Avidi Nigrini / leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Lásd: NEMETI, SORIN, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

CERES

Ceres a görög Demeter római mása. Belőle lett a mezőgazdaság, a termény, valamint a házasság és a plebejusok védelmezője. Bőségszarvával és a kisztével ábrázolják. Daciában figurális és néhány epigráfiai emlékeken

találjuk meg. Itáliából ismert papnői nem jelennek meg a provinciában. (fig.31.).

Lásd: ISAC, DAN; ISAC, ADRIANA, *Cultul lui Ceres-Demeter la Samum-Cășeiu*. In: Rusu-Bolindeț, Viorica; Sălăjean, Tudor; Varga, Rada (Eds.), *Studia Archaeologica et Historica in Honorem Magistri Dorin Alicu*, Cluj-Napoca, 2010, 353-368.

CERNUNNOS

Iupiter Cernunnos Iupiter és a kelta isten, Cernunnos közti szinkretizmus eredménye. Halotti istenség volt, egyben a sírok védelmezője. Szarvas, szakállas férfiként ábrázolják, Daciában ritkán fordul elő.

Lásd: NEMETI, SORIN, *Les divinités celto-romaines en Dacie*. In: *Ollodagos* 21, 2007, 153-193.

CONCORDIA

Concordia isteni megszemélyesítés, aki az emberek között uralkodó egyetértést és harmóniát szimbolizálja. Bőségszaruvál és paterával ábrázolják. Daciában csupán epigráfiai forrásokban jelentkezik, főleg Colonia Sarmisegetusán, mint a császárkultusz és a helyi elit valláskommunikációjának része (fig.32.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; NEMETI, SORIN, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

CYBELE-MAGNA

MATER

A fríg eredetű istennő, akit eredetileg a pessinusi és idai szentélyekben tiszteltek, kultusza az első ún. „keleti vallás”, amelyet a rómaiak magukévá tettek a pun háborúk idején. Ő a fiatalság őrzője, meghatározza az emberek sorsát, de egyben az ég és a föld ura is. Trónuson ülő alakjának attribútumai az oroslánok és a *corona muralis*. Irodalmi, epigráfiai és képi forrásokból ismerjük a fő ünnepeit, papjait (galli) valamint követőinek és sacerdosainak az

díszöltözékét. A Kis-Ázsiából származó istennő Kr.u. 106 után került el Daciába is, figurális és epigráfiai emlékeken jelenik meg. Régészetiileg egyetlen szentélye sem kimutatható (fig.33.).

Lásd: VERMASEREN, MARTEEN, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* (CCCA). In: *EPRO* 50, Leiden, 1977; SZABÓ

CSABA - OTA, RADU, *Cultul lui Magna Mater in Dacia romană*. In *Apulum* 52, 2015, 227-244.

D

DUNAI LOVASISTEN/DOMNA ÉS DOMNUS

Balkáni eredetű istenségek, a dunai lovasra vonatkozó kizárólagos ókori források az őt ábrázoló domborműves alkotások, melyeken a fő és a mellékszereplők (két ló, egy istennő) valamint a lovas istenek szent szimbólumai kerülnek megformálásra. Daciában igencsak népszerű a kultuszuk, kizárólag figurális ábrázolásokon fordulnak elő. Az újabb szakirodalom Domnus és Domna kultuszával azonosította, de a kultusz pontos eredete és története egyelőre nem ismert (fig.34.).

Lásd: ÁDÁM SZABÓ, *Domna et Domnus. Contributions to the cult-history of the "Danubian riders" religion*, Wien, 2017.

DANUBIUS

A Duna folyó isteni megszemélyesítése. Öreg, szakállas alakként ábrázolták, különösen a traianusi időszak hivatalos ikonográfiájában jelenik meg, Pannóniában tisztelik inkább, de Daciában is előfordul egyetlen mozaikon, feltehetőleg nem fogadalmi kontextusban.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

DAPHNE

Egyike a leghíresebb nimfáknak a görög mitológiában, számos mítoszból és irodalmi forrásból ismert (Ovidius, *Metamorphoses*, 1.452). Apollo Phoebus gőgösségből babérfává változtatta.

Daciában csak kisméretű figurális alkotásokon jelentkezik.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

DEA DARDANICA

Balkáni eredetű istenség. Hosszú khitonban, marsupiummal és labrüsszel ábrázolják. Az istennőt ritkán hívják segítségül Daciában, csupán néhány ikonográfiai és epigráfiai forrásokban találkozunk vele, például Romulában: AE 1972, 483

[Da]rdanic(a)e / [---]us dec(urio) col(oniae) et (A)el(ius) / [--- dec(urio)? co]l(oniae)(?) ex voto posuerunt

Lásd: POPOVIĆ, IVANA, *L'iconographie de Dea Dardanica d'après les monuments de Mediana et de Romula*. In:

Nemeti, Sorin; Fodorean, Florin; Nemeth, Eduard; Cociș, Sorin; Nemeti, Irina; Pîslaru, Mariana (Eds.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, Cluj-Napoca, 2007, 141-149.

DEA SYRIA

A hierapolisi Ba'al női paredrosza, a termékenység és a víz istennője. A szír istennőt Atargatisszal azonosították egyéb keleti istenségek mellett, mint Cybele és Dea Caelestis. Daciában csak feliratokon fordul elő. Egy ilyen emlék (egy szobortalapzat) a feltehetőleg Drobetán (Dacia Malvensis) került elő, és sémi nyelven került megfogalmazásra. Napoca városában lehetséges, hogy szentélye is állhatott.

Lásd: SANIE, SILVIU, *Culte orientale în Dacia romană (I). Cultele siriene și palmirene*, București, 1981.

DEUS AETERNUS

Egyetemes és omnipotens istenség, kezdet és vég nélküli, aki fölött sértetlenül múlik el az idő. Megfelelése egy bizonyos szír Ba'allal bizonytalan. Egyike a principatus henoteista-megateista istenségeinek. Az istenség Iupiter Capotolinusszal való összemosódása feltehetőleg a henoteista irányhoz való vallási közeledés jeleként értelmezhető a Kr.u. 3. században. Daciában csak feliratokban bukkan fel, feltehetőleg temploma is volt Apulumban (fig.35.).

Lásd: ISAC, DAN, Deus Aeternus în Provincia Dacia. In: *Apulum* 9, 1971, 537-546.

DEUS SAROMANDUS

Ez a titokzatos jelző egyetlen egy Mikeszásán előkerült feliraton jelentkezik, feltehetőleg egy kelta vagy germán törzsi istent takar (fig. 36.).

Lásd: OPREANU, CORIOLAN HORATIU, Deus Saromandus. An Unknown Celto-Germanic God? In: Angelescu, Mircea;

Achim, Irina; Bâltac, Alexandra; Rusu-Bolindeț, Viorica; Bottez, Valentin (Eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, 115-120 = O nouă ipoteză despre originea lui Deus Saromandus. In: *StUC* 7, 2010, 57-63.

DII ARTANI

Ezek a névtelen istenek valójában, egy Alburnus Maior-i (verespataki) felirat alapján, a Kastellum Artumban élők őshonos istenei. Daciában az artanesi emberek saját isteneiket tisztelték.

Lásd: PISO, IOAN, Gli Illiri ad Alburnus Maior. In: Urso, Gianpaolo (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'eta greca e romana*, Pisa, 2004, 271-304.

DII AQUARUM

Különböző tenger- és folyó istenségek megszemélyesítései. Provinciális környezetben főleg nagyobb folyók ábrázolásaként jelentkeznek

(fig.37-).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia*

romană, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

DII DAUDI

Az erdők szellemeiként értelmezett, úgynevezett *Δευάδαι* feltehetőleg ugyanazt a szerepet játszották az illír mitológiában, mint a szatírok a görög mítoszokban. Nagyon ritkán fordulnak elő, Daciában talán egyetlen egyszer, egy Alburnus Maior-i forrásban.

Lásd: PISO, IOAN, *Gli Illiri ad Alburnus Maior*. In: Urso, Gianpaolo (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'eta greca e romana*, Pisa, 2004, 271-304.

DII MANES

Ők az elhunytak szellemei. Görög hatásra a család védelmező szellemeivel, a daemonesszel azonosították őket. Számtalanszor előfordulnak a különböző síremlékeken Daciában.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.

DII PENATES

Ősi római istenségek, akik a családtagok és háztartások általános jólétét vigyázták. Daciában csak feliratokon fordulnak elő, főként az Itáliából érkező telepésekhez köthetően (fig.38.).

Lásd: PRIBAC, SORIN, Lares et Penates în Dacia Romană. In: *Sargetia* 30, 2001-2002, 201-207.

DII PATRII

A dii patrii gyűjtőnév alatt, a palmüriaiak például a saját őshonos isteneiket értették, akik a palmüriai panteont alkották: Bel, Malagbel, Iarhibol vagy Aglibol. Daciában, a dii patrii formula használata olyan különböző provinciák kulturális vagy etnikai csoportjaival fonódott össze, akik saját hazájuk őshonos isteneit imádják a távolból is, mintegy kulturális jelzőként és vallási hagyományörzésből fakadóan.

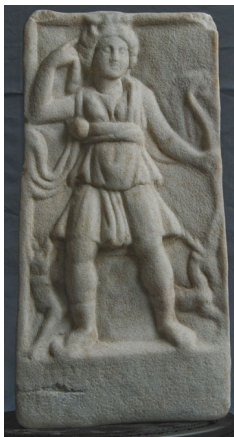

Lásd: NEMETI, SORIN, I dii patri dei Bene Agrud. In: Ardevan, Radu; Ciongradi, Carmen; Găzdac, Cristian; Ruscu, Ligia (Eds.), *Orbis Antiquus. Studia in Honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, 643-650; NEMETI, SORIN, Dii patrii ai maurilor de la Micia. In: *Orma* 1, 2004, 36-45.

DIOSCURII

A klasszikus mitológiában Castor és Pollux, mint két ikertestvér jelenik meg, ábrázolásaikon lovaik mellett állnak. Sok esetben kigyóként is ábrázolják őket. A *castores* emellett megjelennek epigráfiai emlékeken is, mint Dolichenus akolitusai (fig.39.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984.

DIANA

Mint ősi itáliai istenség, ő volt a nők, a gyermekek és a gyermekáldás védelmezője, emellett pedig a fény és a hold istennője. Artemis attribútumait (szarvas, nyíl) csak később vette át, és vált a vadászat

istennőjévé. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken egyaránt megjelenik, tisztelete gyakori a gyógyító szentélyekben. Egy sajátos istenséget, Artemis Ephesiát, Apulumban tisztelték otthoni környezetben (fig.40-41.).

Lásd: ALICU, DORIN, Représentations en bronze de la Diane de Dacie. In: Bérard, Claude; Ducrey, Pierre; Altherr-Charon, Antoinette (Eds.), *Actes du Ve Colloque International sur les bronzes*, Lausanne, 8-13 mai 1978, Xahiers d'archéologie romande 17, Lausanne, 1979, 191-195; BĂRBULESCU, MIHAI, Cultul Dianei în Dacia romană în lumina inscripțiilor. In: *Buletin științific studențesc. Științe umane. Geologie-geografie*, București, 1970, 21-32.

DIS PATER-PLUTO

Ősi itáliai istenség, Pluto megfelelője a görög mitológiában, az alvilág istene, jogarral ábrázolják. Gyakran hitvese, Proserpina oldalán jelenik meg. Csupán néhány epigráfiai és figurális emléken jelenik meg Dácia provinciában, főleg a nagyobb városi jellegű központokban, mint Apulum és Sarmisegetusa. A provinciában sajátos kultuszként ismert a Succellus-Dis Pater

szinkretista istenpáros elsősorban bevándorolt kelta kontextusban (fig.42.).

Lásd: NEMETI, SORIN, Cultul lui Sucellus-Dis Pater și al Nantosueltei-Proserpina în Dacia romană. In: *EphNap* 8, 1998, 95-120.

E

EPONA

Gall-római istennő, a római hadsereg lovagjai tisztelték, mint a lovak és istállók védelmezőjét. Daciában szintén megtalálható, előfordul feliratokon és domborműveken is. Számos neki szentelt tér létezése feltételezhető, többek között Apulumban is a helytartó palotájában (fig.43.).

Lásd: TIMOC, CĂLIN, Observații cu privire la cultul zeiței Epona în Dacia romană. In: *StComSatuMare* 14, 1997, 115-

118; TIMOC, CĂLIN, Despre cultul Eponei la Tibiscum. In: *Banatica* 17, 2005, 235-245.

EROS

A görög mitológiában a szerelem istene (Cupido vagy Amor a római mitológia szerint), Aphrodite (Venus) fia. Gyönyörű gyermekként ábrázolják,

néha szárnyakkal, ám a külseje néha rettegett istent takar, még Aphrodite is kerüli szeszélyes fiát. Dáciában csak kisméretű bronz és márványszobrok formájában jelentkezik (fig.44.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

EUROPA

Görög mitológiai alak, föníciai hercegnőként ismert, akit Zeus bika formájában ragadott el.

Daciában csak figurális emlékeken fordul elő, feltehetőleg nem fogadalmi kontextusban.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

F

FAVOR

Ósi etruszk vagy római istenség, a kegy, jóindulat megszemélyesítése, gyakran jelenik meg a többi megszemélyesítéssel együtt, mint Victoria, Honos vagy Gloria (Martialis X, 50).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia*

romană, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

FENEBAL-BENEFAL

Pene Ba'al, „Bel Arca”, valójában egy Atargatiszhoz hasonlatos ósi istennő, Bel Hamon (Palmürában tisztelik, de Daciában is, mint Bel Bel Hamon) női paredrosza a föníciai panteonban.

Lásd: SANIE, SILVIU, *Culte orientale în Dacia romană* (I). *Culte siriene și palmirene*, București, 1981; CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana*. *Formas dedifusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca, 2010.

FONTES

Ianus és Iuturna fia. A folyók isteneként tisztelték. Feliratokon bukkan fel Daciában, főleg Aesculapiusszal és az ő szentélyeivel kapcsolatban.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003)

FORTUNA

A szerencse és a változó sors istennője. Fortuna nem mindig hozott pozitív változást: néha kétséges volt (Fortuna Dubia), de lehetett ingatag (Fortuna Brevis), de akár rossz szerencse hozója is (Fortuna Mala). Attribútuma a bőségsszaru. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken jelentkezik (fig.45.).

Lásd: RODEAN, NICOLAE; ANGHEL, DAN, *O nouă plăcuță votivă descoperită la Apulum*. In: Dan, Dorin (Ed.), *Traian și Destinul Daciei*, Alba Iulia, 1999, 56-57; TÉGLÁS GÁBOR, *A bányász speciális*

istensége s a Szerencse Fel! Római alakja: Fortuna Salutaris! Daciában. In: Bányászati és Kohászati Lapok 37, 1, 1904, 190-191.

G

GANYMEDES

Az ókori világban a páratlan szépségéért ismerték. Egyszer, mikor a hegyekben őrizte apja birkáit, Zeus magával ragadta sas formájában és magával vitte az Olümposzra, ahol az istenek pohárnokává vált. Daciában csak gemmákon jelenik meg.

Lásd: ȚEPOȘU-MARINESCU, LUCIA, *L'iconographie de Ganymide*. In: *Dacia NS* 29, 1985, 135-138.

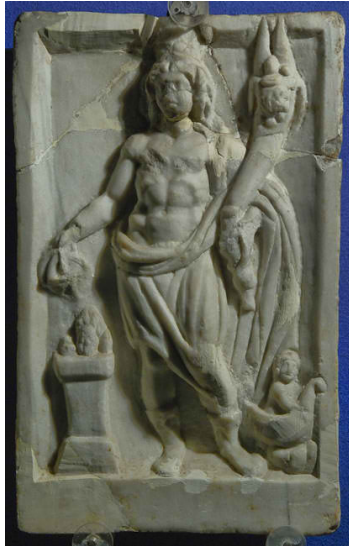
GENIUS

Minden személy, építmény, város, provincia, testület (*collegium*) rendelkezett a saját személyes védelmezőjével, akit Geniusnak neveztek. Ő a

család, a császár és az állam őrzője. Daciában számos különböző formában jelentkezik figurális és epigráfiai emlékeken (fig.46.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Inscriptions votives pour les génies protecteurs dans le camp légionnaire de Potaissa*. In: Ardevan, Radu; Ciongradi, Carmen; Găzdac,

Cristian; Ruscu, Ligia (Eds.), *Orbis antiquus. Studia in*

honorem Ioannis Pisonis, Cluj-Napoca, 2004, 375-379; BULZAN, SORIN, *Genius Imperatoris and the Imperial Cult in Roman Dacia*. In: *EphNap* 14-15, 2004-2005, 81-90; DUDĂU, ALEXANDRU, *The Cult of the Genii in Micia*. An Overview of the Inscriptions. In: *Sargetia SN* 4, 2013, 211-230.

GLYCON

Kis-Ázsia északi területeiről származó istenség, akit a hírhedt „hamis próféta”, Abunoteichosi Alexandros

alkotott meg. Egy hatalmas kígyó alakját öltötte magára, emberi fejjel. Különösen Aesculapius kultuszában van jelen. Néhány kis-ázsiai népcsoporthoz köthető apulumi feliraton mutatható ki (fig. 47-48.).

Lásd: CHIȘ, SILVIU, Cultul șarpelui Glycon în Imperiul Roman. In: *BCȘS* 1, 1995, 97-101; CULCER, ALEXANDRU, Cultul lui Glycon la Tomis și la Apulum. In: *Apulum* 6, 1967, 611-617 = Der Kultus des Glycon in Tomis und Apulum. In: *Congr.Hist.Med*, 1972, 289-290.

HARPOCRATES

Egiptomi isten, Horus fiatalkori megformálása, Isis és Osiris fia. Apja halála után született, akit később megbosszult. Meztelen gyermekként ábrázolják, egyik kezét a szájához tartva. A nap és a megújulás szimbóluma. Daciában néhány kisméretű figurális emléken tűnik fel, amelyek a személyes vallási kommunikáció részét képezik.

Lásd: NEMETI, IRINA, *Aegyptiaca minora*. Note privind prezența lui Harpocrates în Dacia. In: Pop, Horea; Bejinariu, Ioan; Băcuet-Crișan, Sanda; Băcuet-Crișan, Dan (Eds.), *Identități culturale și regionale în context European. Studii de arheologie și antropologie istorică*. In Memoriam Alexandri V. Matei, Zalău, 2010, 459-462; ȚEPOSU-DAVID, LUCIA, *O gemă de la Micia cu reprezentarea lui Harpocrate*. In: *SCIV(A)* 15, 2, 1964, 257-264.

HEKATE

A mágia és a keresztutak görög istennője. A legtöbb esetben három fejjel ábrázták: egy kutyáéval, egy kígyóéval és egy lóéval. Általában két kutya kíséri, melyekről úgy tartják gondoskodnak róla. Daciában, mint a varázslatok és az orvosságok istennőjét tisztelték, néhány figurális és epigráfiai

emlékről ismerjük. Feltételezhető, hogy volt szentélye Apulumban és Sarmisegetusán (fig.49-50.).

Lásd: SYMONDS, STOIAN CECILIA, Interférences artistiques dans les représentations de la déesse Hécate dans les provinces romaines du Bas-Danube. In: Mihăilescu-Bîrliba, Lucrețiu; Bounegru, Octavian (Eds.), *Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Sibii Sanie*, București, 2006, 243-259; ȘTEFĂNESCU, ATALIA, The Cult of Hecate in Roman Dacia. In: *AB* 10-11, 2002-2003, 131-140. 38; PISO, IOAN – SZABÓ CSABA, Die Göttin Hecate in Sarmizegetusa. In: Mihăilescu-Birliba, L. (ed.), *Limes, economy and society in the Lower Danube Roman provinces*, Leuven, 2019, 139-157.

HERCULES

Herkules kultusza jól reprezentált nem csak a római provinciális szobrászatban, hanem az epigráfiai közegben is. Herculest, mint katonai istenséget, a föld gazdagságának (bányák) és a

termálvizek oltalmazóját, a házak és családok, sőt még a rabszolgák őrzőjét is tisztelték. Szintén őt ismerték úgy, mint azt istenséget, aki diadalmaskodott a halál fölött. Daciában Hercules Magusanus formájával is találkozunk, aki batáviai eredetű istenség, a katonák védelmezője, különösen

Germania Inferiorban tisztelték. Különböző formái Daciában is megtalálhatók. Herkulesfürdő az onnan előkerült római szobrok és oltárok miatt kapta nevét (fig.51-52.).

Lásd: BÄRBULESCU, MIHAI, Cultul lui Hercules în Dacia romană (I). In: *ActaMN* 14, 1977, 173-194. Cultul lui Hercules în Dacia romană (II). In: *ActaMN* 15, 1978, 219-234; BÄRBULESCU, MIHAI, Relieful „narativ” în Dacia. In: *ActaMN* 18, 1981, 455-460.

HYGIA

Görög istenség, Aesculapius lánya, az egészség és a tisztaság istennőjeként tisztelték. Általában apja mellett jelenik meg, egyik kezében kígyóval, míg a másikban

egy tállal. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken jelentkezik Telesphorus és Aesculapius társaságában (fig.53.).

Lásd: VARGA, RADA, Locuri de cult ale zeilor taumaturgi în Dacia romană. In: *Chronos* 5, 2005, 5-8.

J

JANUS

Egyike a legősibb római istenségeknek, és azon kevés olyan istenség egyike, akinek nincs megfelelője a görög mitológiában. A kezdet és az átmenetek istene. A rómaiak az

ő oltalma alá helyezték minden kezdeményezésüket és tárgyalásukat. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken jelenik meg, főleg az illír (dalmát) közösségek Janus Geminusának formájában (fig.54.).

Lásd: CIOBANU, RADU, Kastellum Ansienses et le temple de Janus de la zone Găuri de Roşia Montană: problèmes d'epigraphies, architecture et symbolique spatiale. In: *Apulum* 47, 2010, 57-76.

I

IARHIBOL

Főleg Palmürában imádták, ahol Bellel és Aglibollal alkotott istenháromságot. Daciában nem ért el olyan népszerűséget, mint Palmürában. Napistenségként tisztelték, Bel kultuszának

részeként. Figurális és epigráfiai emlékeken is kimutatható Daciában, különösen

Sarmizegetusában és Apulumban, ahol papjai is jelen voltak (fig.55-).

Lásd: PISO, IOAN, Le dieu Yarhibol à Sarmizegetusa. In: Crânguş, Mariana; Regep-Vlascici, Simona; Ştefănescu, Atalia (Eds.),

Studia Historica et Archaeologica. In Honorem Magistrae Doina Benea, Timişoara, 2004, 299-304.

ISIS

Osiris testvére és hitvese, Egyiptomban, mint fő istenséget ismerték, a növények védelmezőjeként és a termékenység istennőjeként. Később Demeterrel, Fortunával és Hekatével azonosították. Egyike a

legnépszerűbb isteneknek a Római Birodalomban, az Isis-misztériumok központi alakja. Figurális és epigráfiai emlékeken is jelentkezik Daciában. Szentélyei lehettek Potaissán, Miciában, Sarmisegetusán és Apulumban is (fig.56-57-).

Lásd: CRISTEA, ŞTEFANA CORNELIA; TECAR, TIBERIU, Isis și Serapis în epigrafia Daciei romane. In: Rusu-Bolindeț,

Viorica; Sălăgean, Tudor; Varga, Rada (Eds.), *Studia Archaeologica et Historica. In Honorem Magistri Dorin Alicu*, Cluj-Napoca, 2010, 255-283; DEAC, DAN, A

reconsideration of the so called Isis Statuette from Porolissum. In: *AB* 20, 2012, 85-90; DEAC, DAN, Being an Isiac in Potaissa. Short Remarks on RICIS 616/0102 (=CIL III 882). In: *ReDIVA* 1, 2013, 65-73.

IUNO

Iuppiter hitvесе, görög megfelelője Hera. Gyakran viseli a Regina jelzõt, mely hangsúlyozza kultuszának hivatalos jellegét. A nõk, a házasság és a gyerekáldás védelmezõje is. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken egyaránt kimutatható (fig. 58.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

IUPPITER OPTIMUS MAXIMUS

A római panteon főistene, a tizenkét főisten (*dii consentes*) feje. A légköri jelenségek istene és védelmezõ istenség, késõbb egyike lett a római *dii militares*nek, mint a római hadsereg és állam oltalmazója. Feliratokon gyakran nevezik Iuppiter Optimus Maximusnak, de viseli a fulgurator, stator,

conservator, defensor et tutator, custos, victor és depulsor jelzőket is. Daciában számos epigráfiai emléken és figurális ábrázoláson jelentkezik. Egyetlen egy *capitolium*át sikerült régészetileg kimutatni Sarmisegetusáról, bár számos szobra ismert városi közegből, amely további szentélyeire utalhat (fig. 59-60.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003); BĂLUȚĂ, CLOȘCA, Statui reprezentând pe Jupiter tronans descoperite la Apulum. In: *Apulum* 18, 1980, 101-106; BĂRBULESCU, MIHAI, Jupiter de Potaissa. Contribution à l'iconographie jovienne en Dacie. In: Aghos, Daimon (Ed.), *Mythes et cultes. Etudes d'iconographie en l'honneur de*

Lilly Kahil, *Bulletin de Correspondance Hellenique, LIMC*, Suppl. 38, Athènes-Paris, 2000, 355-364; FERENCZI GÉZA; FERENCZI ISTVÁN, Un altare dedico a Giove e a Giunnone. In: *FA* 16, 1964, 63-99; ISAC, DAN, Beiträge zur religiösen Ikonographie des römischen Dakien Iuppiter „Verospi“. In: *ActaMN* 11, 1974, 61-78.

IUPPITER AMMON

Eredetileg egyiptomi istenség, Ammont ruházták fel a teremtés hatalmával. Egyaránt láthatatlan volt az emberek és más istenek, istennők előtt. Alakja lassan egybeolvadt Rével, s belőle vált a nap istene: Amon-Re. Emberi fejjel és kecskeszarvval ábrázolták. Daciában számos figurális emléken megjelenik (fig.61.).

Lásd: ADRIȚOIU, ION; MĂRGHITAN, LIVIU, Monumente sculpturale reprezentând pe Iupiter Ammon recent descoperite în Dacia Superior. In: *SCIV(A)* 21, 1, 1976, 45-54; BĂLUȚĂ, CLOȘCA, Représentations ammoniennes à Apulum. In: *Apulum* 35, 1, 1998, 157-66; KUN RÓBERT, Iupiter Hammon. In: *HTRTE* 3, 1886, 87.

IUPPITER APPENNINUS

Itáliai helyi istenség, elsősorban irodalmi és elszórt epigráfiai forrásokból, mint az utazók védőszentjét és a biztonságos utazás istenét ismerjük. Scheggiai szentélye híres volt az ókori világban, akárcsak arellanói oltára. Daciában egyetlen pusztafaláni feliraton fordul elő (fig.62).

Lásd: BÄRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003)

IUPPITER DOLICHENUS

Az istenség a Iuppiter és dolichei (a korábbi kommagénéi királyság, illetve Syria provincia; ma Dülük, Törökország) Ba'al közti szinkretizmusból született meg. Ebből kifolyólag Iuppiter Dolichenus kozmikus jelleggel, egyetemes erővel bírt, s mint egyetemes megmentőre tekintettek rá. A katonák, mint a győzelem istenét tisztelték, a zsoldosok a siker isteneként, a plebejusok a megváltó istenként, míg a politikai vezetők a világot megszervező és uraló istenként gondoltak rá. Fríg sapkában ábrázolják, amint egy bikán áll, kettős jogarral és villámmal a kezében. Állata a sas. Daciában számos különböző figurális és epigráfiai emléken megjelenik. Porolissumi és mehadiai szentélye mutatható ki régészetileg is, de továbbiakról tudunk még más forrásokból Apulumban, Sarmisegetusán és egyéb településeken is (fig.63.).

zeului Iupiter Dolichenus din municipium Septimium (Über ein Iupiter Dolichenus Heiligtum in der municipium Septimium Porolissensum), Cluj-Napoca, 2011; HÖRIG, MONIKA; SCHWERTHEIM, EMIL, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni (CCID)*, Leiden, 1987 (Chapter Dacia, 94-119, CCID nr. 130-181).

Lásd: ANGYAL KATALIN, *Epigraphica: sacerdos Iovis Dolicheni ad Legionem XIII Geminam. Beiträge zu den Fragen des Dolichenus-Kults in Dacien*. In: *Könyv és könyvtár* 8, 1971, 5-25; ANGYAL KATALIN; BALLA LAJOS, *Deus Commagenus*. In: *ACD* 8, 1972, 89-94. = Szabó Edit (Ed.), *Hungarian Polis Studies* 5, 2000, 63-72; BERCIU IOAN; POPA ALEXANDRU, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*. In: *EPRO* 69, Leiden, 1978; *templul*

IUPPITER BALMARCOCES

Föníciai eredetű istenség. A tánc patrónusaként ismerték, bár a római korban ez az ősi funkciója megváltozott, nagy eséllyel közel-keleti közösséghez köthető kultusza van. Daciában egyetlen feliratban említik Potaissán (CIL III 7680): [I(ovi) O(ptimo) M(aximo)] Bal(marcodi) et Iuno[ni- --] / [---] arius vet(eranus) leg(ionis) [-----]

Lásd: SANIE, SILVIU, *Culte orientale în Dacia romană (I). Cultele siriene și palmirene*, București, 1981.

IUPPITER BUSSUMARIUS

Kelta eredetű istenség, Daciában a galatai telepések tisztelték. Egyes vélemények szerint Iuppiter Bussumarius a kelta panteon egy ősi istensége, aki később vált azonossá Jupiterrel. Daciában néhány feliraton említik, ezen kívül egy

töredékes apulumi szobor köthető hozzá feltételesen (fig.64.).

Lásd: HUSAR, ADRIAN, The Celtic Gods in Roman Dacia.
In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

IUPPITER BUSSURIGUS

Galatai istenség, akit az egész Római Birodalom területén csupán három feliratból ismerünk. Feltehetőleg kelta eredetű, akárcsak Bussumarius és Tavianus. Ez a ritka istenség csupán egy epigráfiai emléken jelentkezik Daciában.

Lásd: HUSAR, ADRIAN, The Celtic Gods in Roman Dacia.
In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

IUPPITER CIMISTENUS

Kis-Ázsiai istenség, egészen pontosan bithüniai. Iuppiter Optimus Maximussal kötötték össze. Daciában, ahol kimutatható a forrásokban származására is utaló földrajzi jelzőt is visel.

Cimistenus feltehetőleg rendelkezett egy szentéllyel Apulumban (fig.65.).

Lásd: BERCIU, IOAN; POPA, ALEXANDRU, Jupiter Cimistenus à Apulum. In: *Latomus* 22, 1963, 68-73; POPA, ALEXANDRU; BERCIU, IOAN, Le culte de I.O.M. Cimistenus en Dacie romaine. In: de Boer, Margreet; Edridge, Thomas (Eds.), *Hommages à Maarten J. Vermaseren*. Vol. 3, *EPRO* 68, Leiden, 1978, 974-978.

IUPPITER DEPULSOR

Szintén Rómában jelentkezik először a kultusza, Claudius idején, de csupán sokkal később vált népszerűvé, különösen Noricumban és Pannonia déli részén, Poetovio térségében. Valószínűsíthető, hogy Iuppiter Depulsor egy noricumai kelta istenség római megfeleltetése, aki később általánosan a gonoszra figyelmeztető istenné vált. Daciában csupán epigráfiai emlékeken mutatható ki a jelenléte (fig.66.).

Lásd: NEMETI, SORIN; NEMETI, IRINA, Iupiter Depulsor in Dacia. In: *ActaMN* 39-40, 1, 2002-2003, 241-246.

IUPPITER ERUZENUS

Eruzenus a kis-ázsiai Cibrya északi területén, a cariai Eriza helyi védelmező istene volt. A római

időkben szinkretikus istenné vált, akit elsősorban a Capitoliumi Iuppiter egyik formájaként tiszteltek. Helyi istenségként főleg Eriza lakói tisztelték, akik Daciában is letelepedtek, így itt is felbukkan feliratokon.

Lásd: NEMETI, SORIN, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

IUPPITER HELIOPOLITANUS

Egyike a legelterjedtebb szíriai isteneknek. Heliopolitanus egy baalbeki Ba'al volt, ahol Hamado

Hadaként tisztelték. Égi és megváltó isten, romanizálása együtt történt további szír társaival (Semia-Atargatis), akikkel istenhármast alkottak (Iuppiter-Venus-Mercurius Heliopolitanus). Legendás temploma Baalbekben ma is lenyűgöző monumentalitásában. Elsősorban etnikai alapon, szír közösségek tisztelték. Dáciában epigráfiai emlékeken jelentkezik (fig.67.).

Lásd: GOSTAR, NICOLAE, Sur Juppiter Heliopolitanus en Dacie. In: *AUI* 19, 1973, 253-260; PETOLESCU, CONSTANTIN, C., Jupiter Héliopolitanus et la Légion XIII Gemina. In: *Dacia* 33, 1989, 253-254.

IUPPITER HIERAPOLITANUS

Bambykei Ba'al, Hierapolis vagy Hierapolitanus a Kr.u. 2. században romanizált istenség, akit elsősorban szíriai közösségek tiszteltek. A vizek védelmező és gyógyító istene, a jól ismert szír

hierapolisi istenháromság (Lykianos, De dea Syria 48.) tagja. Daciában epigráfiai emlékeken bukkann fel. Szentélyét Miciában mutatták ki (fig.68.).

Lásd: FLOCA, OCTAVIAN, O zeitată orientală, Jupiter Erapolitanus la Micia. In: MCA 1, 1953, 773-784.

IUPPITER SUMMUS EXUPERANTISSIMUS

Egyike a henoteista-megateista tendenciák hatására a Kr.u. II. század végén megjelenő isteneknek. A ritkán feltűnő Iuppiter Summus Exuperantissimus a tudomány jelenlegi állásában még mindig egy

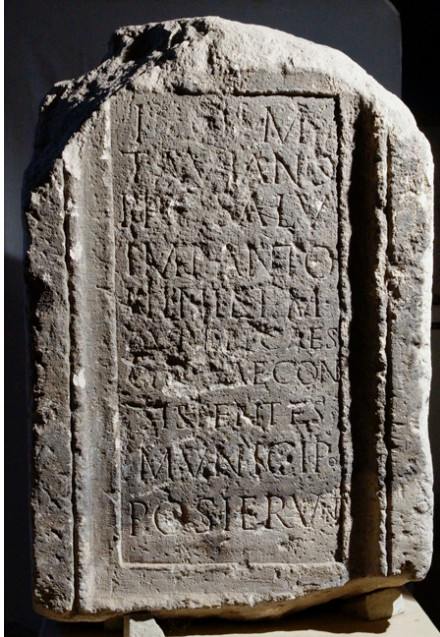
problematicus istennek számít. Egyes vélemények szerint Deus Aeternus vagy Zeus Hysistos egyik formája. Epigráfiai emlékeken jelentkezik.

Lásd: NEMETI, SORIN, *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

IUPPITER TAVIANUS

Taviumi helyi istenség, akit a későbbi romanizáció során kezdtek Iuppiterként tisztelni, különösen a telepesebb közösségek. Egyike Galatia isteneinek, aki Daciában feliratokon tűnik fel, a provinciában jelenlevő dinamikus galatai közösség bizonyítékaként (fig.69.).

Lásd: HENZEN, WILHELM, Iscrizione latina di Giove Taviano. In: *BICA* 2, 1848, 21-22.

IUPPITER ZBELSURDOS

Feltehetőleg egy ősi trák istenség, aki a görög Zeusszal és a római Iuppiter Capitolinusszal olvadt egybe, gyakran villámmal ábrázolták. Gyakran jelenik meg Iuppiter Sabasioossal együtt. Dáciában figurális és epigráfiai emlékeken is kimutatható, főleg Drobotán és Apulumban (fig.70.).

Lásd: POPA, ALEXANDRU; POPA, VIORICA, Un interessant monument représentant Jupiter Zbelsurdos. In: *Latomus* 41, 2, 1982, 353-355; TUDOR, DUMITRU, Jupiter Zbelsurdos à Drobeta. In: *RIR* 17, 1947, 70-79.

IUSTITIA

Római istenség és az Igazságosság allegóriája. Főleg Tiberius után vált népszerűvé. Iustitiát (a görög Diké) női istenségként ábrázolták mérleggel és karddal. Daciában főleg numizmatikai és epigráfiai forrásokban jelentkezik.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194.

L

LAR, LARES

Bizonytalan eredetű ősi római őrző istenségek és szellemek (numen). Bár szerepkörüket gyakran a privát kultuszhoz és az otthoni kultikus szférához kötik, tiszteletük valójában sokkal elterjedtebb és

sokszínűbb (Lares praestites, Lares compitalia, Lares Augusti). Jellemzőik közé tartozik a poleus, a bőségszaru és a patera. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken tűnnek fel (fig.71-72.).

Lásd: PRIBAC, SORIN, Lares et Penates în Dacia Romană. In: *Sargetia* 30, 2001-2002, 201-207; ȚEPOSU-MARINESCU, LUCIA, Contribuții la iconografia larilor în Dacia romană. In: *Istro-Pontica*, 2000, 221-227.

LEDA

Görög mitológiai alak, az anyaság szimbóluma. Herculessel kortárs spártai királynő, akit Zeusz egy hattyú képében csábított el. Utódai közül a legfontosabban a Diosküroszok, Helene és Klytaimnestra. Daciában néhány figurális ábrázoláson szerepel.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194.

LETO (LATONA)

Leto (a római mitológiában Latona) egyik a titánoknak, Zeus menyasszonya, valamint Artemis és Apollo édesanyja (Hes. theog. 404-410). Az anyaság és a szerénység istennőjeként ismerték, valamint a fény és az éjszaka védelmezőjeként, akárcsak a nővérét, Asteriát.

Általában matrónaként ábrázolják újszülött gyermekeivel. Daciában epigráfiai emlékeken tűnik fel (**fig.73.**).

Lásd: MOGA, VASILE, O inscripție inedită dedicată zeiței Leto și copiilor săi. In: *Apulum* 17, 1979, 201-206.

LIBER PATER (BACCHUS-DIONYSOS)

Liber Pater a görög Bacchus-Dionysos római megnevezése, a bor, a növények és az élvezetek olimposzi istene. Eredetileg az ősi római

termékenységi és mezőgazdasági istenháromság tagja (Ceres-Libera-Liber), akit Kr.e. 186 után kezdtek Liber Pater-Bacchusként tisztelni. Vagy öreg szakállas férfiként vagy fiatal fiúként ábrázolták, általában a szatírok és a menádok társaságában. Az görög-római világ egyik leginkább tisztelt istensége, ikonográfiai szempontból ábrázolásai az a legváltozatosabbak közé tartoznak a római művészetekben. Daciában számos epigráfiai és figurális emléken felbukkan (fig.74-76.). Apulumi szentélye az egyik legjobb állapotban fennmaradt és régészeti emlékekben leggazdagabb szentélye a dunai vidéken.

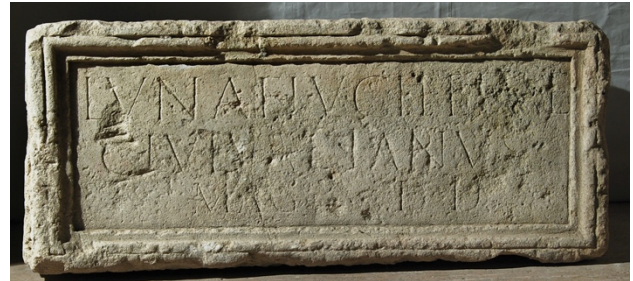
Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Libera. Aspecte iconografice. In: Glodariu, Ioan; Ghiorghiu,

Gabriela (Eds.), *Studii de istorie și arheologie: omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavski*, Cluj-Napoca, 2010, 174-186; BODOR ANDRÁS, Adalékok a hely elem fennmaradásának kérdéséhez a római kori Dáciában: a Liber és a Libera Kultusz. In: *Studia* 4, 1961, 25-58 = Der Liber und Libera-Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung in römerzeitlichen Dazien. In: *Dacia* 7, 1963, 211-239; DIACONESCU, ALEXANDRU, A Statue of Liber Pater from Apulum (Alba Iulia). In: *ActaMN* 38, 1, 2001, 161-176; DIACONESCU, ALEXANDRU; SCHÄFER, ALFRED, Das Liber-Pater-Heiligtum von Apulum (Dakien). In: Cancik, Hubert; Rüpke, Jörg (Eds.), *Römische Religion und Provinzialreligion*, Mohr, 1997, 195-218.

LUNA (SELENE)

Selene hold titán istennője. Dámanyeregben lovagló nőként vagy szárnyas paripák által húzott szekérben ábrázolták. Félholdja vagy

holdsarlója, mint a fejét díszítő korona vagy fénylő köpenyének esésében mutatkozik meg. Számos istennővel azonosították, mint Iuno Caelestis, Atrá, Hesperus, Nyx vagy Aphrodite-Venus, továbbá különböző vonatkozásokban megjelenik Sol Invictus, Mithras és Iuppiter Dolichenus kultuszában is. Dáciában néhány figurális és epigráfiai emléken tűnik fel. Az egyik feliraton, mint Luna Lucifera hivatkoznak rá. Gyakran Hekate vagy Isis kultuszával is összefüggésbe került. (fig.77.).

Lásd: MOGA, VASILE, DREGHICIU, ANCA, BOUNEGRU, GEORGE, *Mitologie și iconografie la Apulum. Catalog de expoziție*, Alba Iulia, 2008.

M

MAELANTONIUS

Ennek a titokzatos istennek a neve csak Alburnus Maiorban tűnik fel (AÉ 1990, 831), a bányász település két feltehetőleg illír származású lakójának, Dasas és Dazurius felajánlásában. Mivel az istenség neve csupán itt fordul elő a teljes birodalomban, nehéz annak azonosítása. Valószínű, hogy egy ősi illír

víz- és forrás istenségről van szó, vagy egy jelzőről, amely Neptunus nevét helyettesíti.

Lásd: PISO, IOAN, Gli Illiri ad Alburnus Maior. In: Urso, Gianpaolo (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'eta greca e romana*, Pisa, 2004, 271-304.

MALAGBEL

Dáciai tisztelete napisteni funkciójával hozható összefüggésbe, mellyel már Palmürában is rendelkezett, ahonnan az isten a provinciába érkezik – ahol egyébként a legnépszerűbb szíriai istenségeként tartható számon. Számos feliraton említik, biztosan rendelkezett két templommal, valamint egy római követőit tömörítő testülettel (*collegium*) Colonia Sarmisegetusán, ahol a közösség hívóinek listáját, vallásos albumát is megtalálták (fig. 78.).

Lásd: KUN RÓBERT (Ed.), Egy új Malagbel-templom. In: *HTRTE* 3, 1886, 87; PISO, IOAN; ȚENEA, OVIDIU, Un nouveau Temple palmyrénien à Sarmizegetusa. In: *Dacia NS* 55, 2001, 1-18; SANIE, SILVIU, *Culte orientale în Dacia romană (I). Cultele siriene și palmirene*, București, 1981.

MANAVAT

Arab istenség, aki a palmürai panteonban kapott helyet. Az istennő csak Sarmisegetusán bukkan fel, Bel Bel Hamonnal, Feneballal és Malagbellel együtt, ahol *dii patrii*ként hivatkoznak rájuk. Az istenség a szíriai triász részeként feltehetően a palmürai közösséggel együtt érkezett Daciába.

Lásd: SANIE, SILVIU, *Culte orientale în Dacia romană (I). Cultele siriene și palmirene*, București, 1981.

MARS

Eredetileg a növények és a termékenység ősi római istene, akit később kezdtek a görög Aresszel, Hera (Iuno) és Zeus (Iupiter) fiával azonosítani, Romulus és Remus apjaként is tisztelték (Ovid.Fasti 229-260). Egyike a legnépszerűbb férfi istenségeknek a Római Birodalomban, a háború, a hadseregek, a civil rend és a bátorság istene, aki számos

különböző helyi formában és aspektusban jelentkezik. Daciában epigráfiai és figurális emlékeken tűnik fel (fig.79).

Lásd: MATEI, ALEXANDRU, Mars de la Porolissum. In: *Silvania* 2, 3-4, 2003, 141-145.

MARS SINGILIS

Baeticai helyi istenség, akit mint Celtiber törzsi istent, vagy mint dii patrii ismernek, feliratokon mutatható ki Colonia Sarmisegetusán.

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, Mars Singilis: una divinidad hispánica en una inscripción de Ulpia Traiana

Sarmizegetusa (Dacia Apulensis). In: *Flor. Ilib.* 20, 2009, 265-272.

MARS TOUTATIS

Toutes (Teutes) kelta törzsi istenség volt, akit a preromán Galliában és Britanniában tiszteltek, elsőként Lucanus írta le (*Bellum civile*, II. 498-501). A római hódítást követően, az isten (vagy istenek) a gyógyító és védelmező Marssal került társításra. Daciában az istenséget néhány feliratról ismerjük, mint Toutaticus (fig.80).

Lásd: CIOBANU, RADU, Mars Toutaticus. In: *Apulum* 41, 2004, 259-266; CIOBANU, RADU, Marte celtic în Dacia romană: elemente de epigrafie, istorie

comparată a religiilor și iconografie. In: *Apulum* 43, 1, 2006, 199-212.

MARSYAS

Görög mitológiai alak, fríg szatír, akit a római művészetben gyakran a halál szimbólumaként ábrázoltak. Híres volt dallamszerző tehetségért a furulyán (aulos), valamint az Apollóval vívott tragikus párbajaért (Telestes, Fragment 805). Daciában néhány figurális megjelenítése ismert, nem feltétlenül fogadalmi kontextusban.

Lásd: ȚEPOSU-DAVID, LUCIA, Mitul lui Marsyas pe o gemă descoperită la Porolissum. In: *SCIV(A)* 11, 2, 1960, 411-417.

MATRONAE

A Matres vagy Matrones hármas női istenségek voltak, a kelta világ különböző vallási vonatkozásait és jelenségeit képviselve.

Eredetileg a római hódítás előtti Galliában Dea Matronát, mint a

Maine folyó védelmező istennőjét tisztelték. Daciában néhány fogadalmi feliratból ismert. Matronae egy sajátos formája Napocáról ismert, ahol, mint Gesahenaét tisztelték, aki leginkább a Rajna-vidéken ismert (fig.81.).

Lásd: HUSAR, ADRIAN, *The Celtic Gods in Roman Dacia*. In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

MEDUSA

Az archaikus idők három keltónikus istene közül az egyedül halandó Gorgó, Phorkys és Keto gyermeke. Számos módon ábrázolták, leggyakrabban csak az istenség feje jelenik meg, kígyókkal behálózott fejjel vagy egy rozettában. Daciában több figurális emléken feltűnik, nem vallásos környezetben.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194.

MEN

A római időkben, mint Mensist is ismerték, ő volt a hold és a termékenység istene, a családok és a sírkertek védelmezője. Kultusza különösen elterjedt volt Kis-Ázsiában, az ősi görög városokban, de a Római Birodalom egyéb részein is. Egyik fő jellemzője a holdsarló valamint a fríg sapka. Daciában néhány feliraton, valamint bronz szobrocskákön tűnik fel (**fig.82.**). Men egy ritka formája (Cilvastianus) Colonia Sarmisegetusáról ismert (IDR III/2,

267).

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Inscriptions relatives au culte de Men dans la Dacie Romaine*. In: Nemeti, Sorin; Fodorean, Florin; Nemeth, Eduard; Cociș, Sorin; Nemeti, Irina; Pîslaru, Mariana (Eds.), *Dacia Felix*.

Studia Michaeli Bărbulescu oblata, Cluj-Napoca, 2007, 131-137.

MERCURIUS

A Dii Consentes egyike, s a Római Birodalom legnépszerűbb istenei közé sorolható. A kereskedők, az anyagi sikerek, a kereskedelem és az üzenetek védelmező istene, de emellett a lelkek kalauza is át a túlvilágra (Psychopompos). Az ősi etruszk Turms istennel és a görög Hermesszel is azonosított istenség számos jelzőre és alakváltozatra tett szert a kelta világ római meghódítását követően. Legismertebb jellemzője a caduceus. Daciában számos különböző figurális és epigráfiai emléken bukkan fel (fig.83-85.).

Lásd: FERENCZI ISTVÁN, Mercurius la Grădiștea Muncelului. In: *Apulum* 32, 1995, 145-148; MOGA, MARIUS, Mercurius la Apulum. In: *Apulum* 41, 2004, 253-258.

METER TROKLIMENE

Magna Mater Cybeléhez hasonlóan, ez az anyaistennő szintén Kis-Ázsiából származik, mint termékenység istennő és egy adott város

védelmezője. Neve kizárólag a római Daciában fordul elő, egy dinamikus vallási közösség meglétét alátámasztva Apulumban.

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas dedifusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca, 2010.

MINERVA

Eredetileg a hold itáliai istennője (Meneswa), akit az etruszkok Menrvaként tiszteltek, a görög Athenával, Zeus (Iuppiter) lányával társították. A bölcsesség, a háború, a művészet és a kultúra istennőjeként

Minervát a capitóliumi istenhármas tagjaként tisztelték, egyike a Dii Consentesnek. Egyik jellemzője a pajzs Medusa fejével, valamint a

glóbusz Victoriával (Niké). Daciában számos figurális és epigráfiai emléken megjelenik (fig.86-87.).

Lásd: FINÁLY GÁBOR, Négy Minerva szobrocska. In: *ArchÉrt* 17, 4, 1897, 356-359; ORSTEIN JÓZSEF, A szamosujvári Athene szobrocskája. In: *ArchÉrt* 12, 4, 1892, 348-349.

MITHRAS

Római környezetben formálódott istenség, hellenisztikus és perzsa hatások alatt. Misztériumvallásként csupán a társadalom

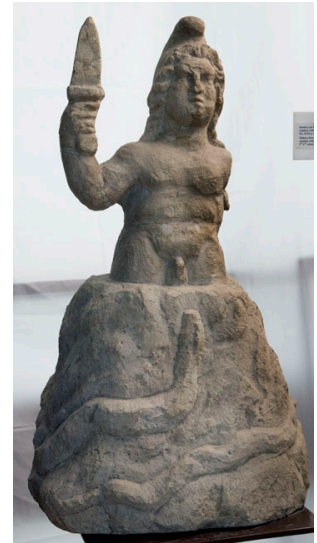
különböző rétegeiből beavatottak gyakorolták.

Kultuszában beavatási fokozat létezett (corax, miles, nymphus, perses, leo, heliodromus, pater).

Fiatal istenségként, fríg sapkával ábrázolják, amint egy bikán térdel és késsel megöli azt, miközben Sol felé tekint.

Dáciában számos figurális és epigráfiai emléken jelentkezik, jó néhány szentélye is volt a provinciában (fig.88-90.).

Lásd: CUMONT, FRANZ, Mithras emlékek Magyarországon. In: *ArchÉrt* 13, 1893, 289-299; KÁLLAY

FERENC, Mithra tiszteletéről és Mithra emlékekről a magyar honban. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 1840, 55-64; KIRÁLY PÁL, A sarmizegetusai Mithraeum. In: *Archeológiai Közlöny* 15, 1886 = La mithraeum de Sarmizegetusa. In: *RInt* 14, 1887; KIRÁLY PÁL, Adalékok Mithra cultusához. In: *HTRTE* 6, 1891; KUN RÓBERT, Mithras templom. In: *HTRTE* 3, 1886, 85; SZABÓ CSABA, The material evidence of the Roman cult of Mithras in Dacia. *CIMRM Supplementum of the province, Acta Antiqua*, 58, nr. 1-2, 2018, 325-357; T.SZABÓ CSABA, Mithras kultusza a római Dáciában. In: T. Szabó Csaba, *Erdélyi Régészet II.*, Kolozsvár, 2019, 131-141.

MUSAE

Zeus és Mnemosyne lányai vagy – más irodalmi hagyományok szerint – a Harmónia gyümölcsei. A világmindenség énekesei és zenészei, filozófiai eszmék és megszemélyesítései a kilenc művészetnek és tevékenységnek. Általában fiatal lányokként ábrázolták őket egyéni attribútumukkal, gyakran összefüggésbe hozták őket Apollo kultuszával. Dáciában csak néhányukat jelenítik meg kisméretű figurális megformálásban.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, Muza Poly(hy)mnia la Apulum. In: Bărbulescu, Mihai (Ed.), *Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană*, București, 2009, 237-240.

N

NAON

Ez a titokzatos jelző Alburnus Maiorban tűnik fel, feltehetőleg egy illír istenséget rejt, valószínűleg Neptunust, akit az illír bányászok, mint a források védelmezőjét tisztelték (AE 1990, 839).

Lásd: PISO, IOAN, Gli Illiri ad Alburnus Maior. In: Urso, Gianpaolo (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'eta greca e romana*, Pisa, 2004, 271-304.

NANTOSUELTA

A termékenység, a föld és a tűz kelta istennője, elsősorban Galliában tisztelték. Gyakran ábrázolták együtt Sucellusszal, főbb attribútumai egy kis lóalakú tárgy két kör alakú üreggel és a patera. Daciában néhány figurális és epigráfiai emléken jelenik meg.

Lásd: NEMETI, SORIN, Eine donauländische iconographische Variante der Göttin Nantosuelta. In: *Latomus* 60, 2001, 156-166.

NEMESIS

Egyszerre római istennő és az isteni bosszú és megtorlás vagy büntetés elvont képzetének megtestesítője. Legismertebb attribútuma a sors kereke, sokszor Fortunával vagy Paxszal

azonosítják. Daciában számos figurális és epigráfiai emléken megjelenik, gyakran amfiteátrumokkal összefüggésben (fig.91).

Lásd: ALICU, DORIN, Templul zeitei Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. In: *ActaMN* 15, 1978, 173-178.

NEPTUNUS

A források és vizek ősi római eredetű istene, később a görög Poseidonnal társították. Női társa Salacia vagy Venilia. A daciai dalmát közösségek számos helyi istenükkel azonosították (például Bindus). Daciában epigráfiai és figurális emlékeken tűnik fel.

Lásd: CUMURCIUC, ANDREA, Neptun and the significance of its cult in the Northern Limes area. In: *ActaMN* 47-48, 2012, 115-124; NEMETI, SORIN, Bindus Neptunus and Ianus Geminus at Alburnus Maior. In: *Studia Historica. Historia Antiqua* 22, 2004, 91-101.

NYMPHAE

Női istenségek, Zeus (Iuppiter) lányai, a vidék, a fák és a források szellemei. Több

csoportjuk ismert, mint a meliák, a naiádok vagy a hamadrüaszok. Fontos szerepet töltek be egyes földrajzi térségekben, különösen a forrásokban és kutakban gazdag helyeken. Daciában figuratív és epigráfiai emlékeken tűnnek fel, érdekes módon leginkább Ad Mediamban és Germisaran, ahol elképzelhető, hogy helyi vagy trák istenségekkel azonosították őket (**fig.92.**).

Lásd: GHINESCU, IRINA, Nimfe - Iele. Studiu comparativ. In: *BCŞS* 2, 1996, 149-153; GHINESCU, IRINA, Cultul Nimfelor în Dacia romană. In: *EphNap* 8, 1998, 123-144; NEMETI, IRINA, Germisara-the waters and the Nymphs. In: Rusu-Bolindeţ, Viorica; Sălăjean, Tudor; Varga, Rada (Eds.), *Studia Archaeologica et Historica in Honorem Magistri Dorin Alicu*, Cluj-Napoca, 2010, 377-389.

O

OSIRIS

Ósi egyiptomi istenség (Aser, Usire), a túlvilági élet királya, Geb és Nut fia, Isis szeretett férje, Horus apja. Kultusza elterjedt volt a hellenisztikus és a római időkben is, amikor elkezdték Serapisszal, Plutóval és más istenségekkel azonosítani. Bebalzsamozott múmiaként ábrázolják egyiptomi koronával. Daciában kisméretű figurális ábrázolásai ismerek, melyek

feltehetőleg az otthoni vallásgyakorlást szolgálták ki (fig.93-94.).

Lásd: NEMETI, IRINA, Osiris in Dacia. In: Angelescu, Mircea; Achim, Irina; Báltác, Alexandra; Rusu-Bolindeț, Viorica; Bottez, Valentin (Eds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'Archéologie et d'Histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, 279-284.

P

PAN

A bárányok és nyájak görög istene, tisztázatlan genealógiával (Homerosi himnusz, 19). Pánt (Faunus) gyakran ábrázolták izgága szakállas férfiként kecske szarvakkal és lábakkal, Bacchus (Liber Pater) kíséretével vagy a nimfákkal. társították. Daciából figurális ábrázolásai ismertek.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

PARCAE

A Sors görög Moirákkal azonosított három római istennője és nővére. Eredetileg a gyermekáldásnál jelen levő szellemek voltak. Egyikük a születést, egy a házasságot és egy a halált felügyelte. Daciában néhány figurális emléken tűnnek fel, Asclepiussal kapcsolatban.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI; ISAC, DAN, Atestări ale Parcelor pe teritoriul Daciei romane. In: *ActaMN* 13, 1976, 177-189; NEMETI, IRINA, Parcae-Ursitoare. Studiu de mitologie contrastivă. In: Costea, Ionuț; Orga, Valentin; Bejinariu, Corina (Eds.), *Familie și societate. Studii de Istorie a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1999, 213-218 = RB 12-13, 1999, 213-218.

PERSEUS

Görög mitológiai hős, Zeus és Danae fia, egyike a legismertebb klasszikus mitológiai

alakoknak, a római ikonográfiában gyakran a Gorgó-Medusa megölése közben ábrázolták. Daciában néhány figurális ábrázoláson jelentkezik, nem vallásos környezetből.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

POMONA

A gyümölcsök római nimfája, az évszakok és a termékenység megszemélyesítése, gyakran férjével, Vertumnusszal társítják. Néhány figurális emléken mutatható ki Daciában.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

PRIAPUS

A nagylelkűség és a zöldegeskert vidéki istene, de a birkák, a kecskék, a méhek, a bor és mindenféle kerti termény

védelmezőjeként is tisztelték. Priapost törpeszerű férfiként, hangsúlyos genitáliával ábrázolták, amely a kert termékenységét szimbolizálta. Fején csúcsos fríg sapkát visel, amely származási helyére utal, a hellespontosi Lampsakos Mysian városára. Kultuszát Hellaszban és Itáliában is átvették. Daciában kisméretű figurális megjelenítései ismertek,

leginkább a termékenységhez kapcsolódóan, valamint feliratokon Priapus Pantheosként említik. Miciában Priapus-Serapis néven hivatkoznak rá (fig.95.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

PROVIDENTIA

Egy isteni erény római megszemélyesítése, az előrelátás képességét jelképezi. Az Erények egyikeként tisztelték, gyakran jelenik meg együtt Salusszal, Memoriával, Inteligenciával vagy Libertással. Daciában néhány figurális emléken tűnik fel.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194.

QUADRIVIAE

A keresztutak kelta istennői, elsősorban a galliai vagy más kelta területekről származó etnikai csoportok és telepések tisztelték.

Daciában néhány epigráfiai emléken jelentkeznek (**fig.96.**).

Lásd: ARDEVAN, RADU, *Les Quadriviae á Drobeta*. In: *Drobeta* 16, 2006, 71-75.

ROMA

Az Ennius által említett Dea Roma eredetileg az őshaza amazonszerű géniusza, a császárkorban az Örök Város jelképévé vált, különböző formákban megjelenik érméken és szobrokon is, a palladiumot, a város szent szobrát tartva a jobb kezében. Daciában epigráfiai forrásokban tűnik fel.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Personificările în religia romană din Dacia*. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194.

ROSMERTA

A termékenység és a bőség ősi kelta istennője, gyakran Mercuriusszal egyetemben ábrázolják istenpárosként. Kezdetben Galliában tisztelték, azonban később a leginkább elterjedt kelta istenséggé vált a Római Birodalomban. Bőségszaruval és paterával vagy pénzzel és caduceusszal ábrázolták. Epigráfiai emléken tűnik fel, Colonia Sarmisegetusán egy egyedi mithraikus kontextusban említik (AE 1998, 1100): *Invicto / Mithrae / Marti Camulo / Mercurio / Rosmertae /*

Q(uitus) Axius Aeli/anus v(ir) e(gregius) / proc(urator) Aug[[g(ustorum)]] / Ioni (fig.97.).

Lásd: HUSAR, ADRIAN, The Celtic Gods in Roman Dacia. In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

S

SABASIOS

Eredetileg fríg isten, néhány ázsiai görög városban Bacchus-Dionysosszal azonosították, mint a szarvasmarhák háziasítója és a

járom feltalálója. A római időkben kultusza rendkívül népszerűvé vált, különösen annak misztériumi és szoteriológikus vonatkozásai miatt. Szent állata a kígyó. Daciában figurális és epigráfiai forrásokból mutatható ki.

Lásd: MACREA, MIHAIL, Le culte de Sabazius en Dacie. In: *Dacia* 3, 1959, 325-339; MACREA, MIHAIL, Cultul lui Sabasius la Apulum și în Dacia. In: *Apulum* 4, 1961, 61-84.

SALACIA

A tenger római istennője, később Neptunnal azonosították. A sós víznek a megtestesítője, és Veliliához hasonlóan a partmenti vizek istensége, de mégis tőle különálló entitás. Daciában epigráfiai emlékeken mutatható ki.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003)

SALUS

Az egyén és az állam biztonságának és a jólétének (egészség, gazdagság) ősi római istennője (Titus Livius, *Ad Urbe*, IX, 43). Főleg a császárkultuszhoz és a birodalmi propagandához kapcsolódó epigráfiai és numizmatikai forrásokban tűnt fel. Epigráfiai források említik Daciában is.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003)

SATURNUS

Ősi itáliai istenség, gyakran a görög Kronosszal azonosították. Az idő és a szőlőművelés istene, számos afrikai helyi

istenséggel is azonosították, különösen a kartágói Ba'allal. Női párja Caelestis (Tanit) volt. Daciában néhány feliratban említik. Feltehetőleg lehetett egy temploma is Potaissán.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI; CĂTINAȘ, ANA, Cultul lui Saturnus în Dacia. In: *Apulum* 17, 1979, 215-223; LE GLAY, MARCEL, Un monument du culte de Saturn africain decouvert á Potaissa en Dacie. In: *BCTH* 20-21, 1989, 148-149.

SEHNET

Az ókori Egyiptomban Sekhmetként ismerték, mint a háború és a gyógyítás istennőjét, valamint a harcosok védelmezőjét. Oroszlánfejű nőként ábrázolták, katonai környezetben a római korban is igen népszerű

volt. Daciában néhány kisméretű figurális emléken tűnik fel.

Lásd: STANCIU, MIHAI, Zeița Sehnet în Dacia traiană. *Studiu pe marginea descoperirii unei efigii egiptene.* In: *GA* 4, 35-37, 1993, 35-39.

SERAPIS

Görög-egyiptomi szinkretikus isten, a I. Ptolemaiosz idején született meg Zeusz és Osiris, a görög és az egyiptomi panteon két fő istenségének az összeolvasztásából. Ábrázolásának ikonográfiája a hellenisztikus periódusban alakult ki, elsősorban az alexandriai iskola (Bryaxis) révén, mely szerint a trónoló istent modeusszal, joggal

és Cerberusszal ábrázolták. Gyakran együtt jelenítik meg Isisszel, illetve más khthonikus istenekkel. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken jelentkezik, feltehetően volt szentélye több városban is (**Fig.98.**).

Lásd: HEKLER ANTAL, Szerapisz szobrocska a Nemezeti Múzeumban. In: *ArchÉrt* 30, 1910, 309-311; ISAC, DAN, Juppiter Sarapis la Potaissa. In: *ActaMN* 7, 1970, 549-553.

SPHINX

Főleg a görög-római funerális művészetből ismert, a szfinx mitológiai alakja egy oroslán testű, női fejjel és mellekkel rendelkező, sasszárnyú és egyes vélemények szerint kígyófejben végződő farkú szörnyeteg. Daciában néhány kisméretű figurális emléken tűnik fel, funerális környezetben.

Lásd: ÉRDY JÁNOS, Az állítólag Tordán talált sphinx-féle rézszobrocska koholt voltáról. In: *Magyar Akadémiai Értesítő* 6-9, 1847, 282; GUDEA, NICOLAE, Date noi despre sfînxul de la Turda. In: Alicu, Dorin; Ardevan, Radu; Bajusz István; Bărbulescu, Mihai (Eds.), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, 157-61.

SIDERI

Csupán Alburnus Maior-i feliratokból ismert illír istenség (vagy istenségek). Egyes értelmezések a Castores kultuszával vagy az illír Menzanával azonosítják.

Lásd: PISO, IOAN, Gli Illiri ad Alburnus Maior. In: Urso, Gianpaolo (Ed.), *Dall'Adriatico al Danubio. L'Illirico nell'eta greca e romana*, Pisa, 2004, 271-304.

SILVANUS

Az erdők, a fák és a fenevadak ősi római istene, gyakran Pánnal és a nimfákkal társítják. Számos jelzőt viselt és sok provinciában – Gallia, Pannonia, Dalmatia – helyi vonatkozásokban is megjelenik. Kuttyával ábrázolják, amint kezében egy syrinxet vagy egy botot tart. Daciában figurális és epigráfiai emlékeken jelentkezik, a provincia egyik

legnépszerűbb istensége, mintegy száztiz feliratról ismert (fig.99.).

Lásd: DÉSZPA MIHÁLY-LÓRÁND, Der Gott Silvanus in Dacia. In: Dézspa Mihály-Lóránd (Ed.), *Transformion und Adaption des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen (1.-4. Jahrhundert n. Chr.)*, Stuttgart, 2012, 14-70; DORCEY, PETER, The cult of Silvanus in Dacia. In: *Athenaeum* NS 66, 1988, 131-140.

SIRONA

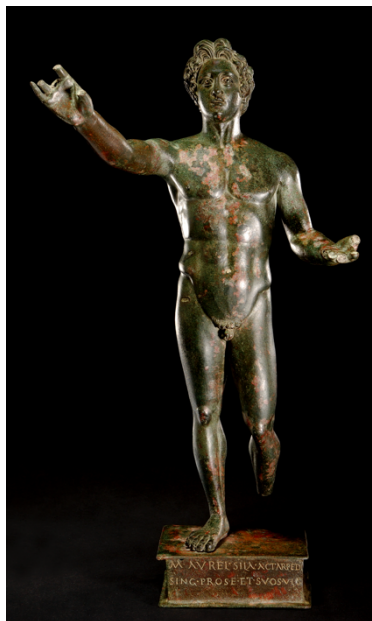
A kelta politeizmusban az istennőt elsősorban Kelet-közép Galliában tisztelték. Gyógyító istenség, gyógyforrásokkal társították; jellemzői a kígyó és a tojás. Néha Apollo Grannusszal ábrázolták. Daciában csak epigráfiai emléken tűnik fel Sarmisegetusán (IDR III/2, 191): *Apollini Granno / et Sironae dis prae/sentibus Q(uintus) Axius Aeli/anus v(ir) e(gregius) proc(urator) Augg(ustorum)*

Lásd: HUSAR, ADRIAN, The Celtic Gods in Roman Dacia. In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

SOL ÉS SOL INVICTUS

Eredetileg a nap allegorikus megszemélyesítéseként Sol Invictus ősi görög és római isten. Jelenleg sem egészen egyértelmű miben is áll a kapcsolat Sol Indignes, Sol Elagabal és a későbbi Sol Invictus között, valamint további, a mithraikus és dolichenista kultuszok Nap-megtettesítései között. Daciában változatos formákban jelentkezik figurális és epigráfiai emlékeken is (**fig.100.**).

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, La problématique de Sol Invictus. Le cas de la Dacie Romaine. In: *Numen*

57, 2010, 1-36; SANIE, SILVIU, Cultul lui Sol Invictus în Dacia. In: *Sargetia* 11-12, 1974-1975, 331-350.

SORANUS

Ősi szabin isten, akit a rómaiak saját panteonjukba is beemelték. Általában Dis Paterrel vagy Apollóval társították, khtonikus istenség volt, akit a „hirpi Sorani”, azaz Soranus farkasai tisztelt(ek). Női társa Feronia volt. Néhány fogadalmi feliratban említik Daciában.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

SPES

A Remény római istennője és megszemélyesítése, akárcsak Salus, Ops és Victoria, Spes is olyan erő volt, amely az istenektől kellett érkezzen, szemben más isteni erőkkal, amelyek az emberekben lakoztak, mint Mens, Virtus és Fides. Néhány epigráfiai emléken tűnik fel Daciában.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194.

SUCELLUS

A mezőgazdaság, az erdők és a bor gall istene, általában középkorú férfiként ábrázolták, hosszú nyelű pörölyvel vagy sajátos kerámia-edénnyel, jobb vállán köpennyel. Általában Nantosueltával, női párjával együtt

jelenik meg. Figurális és epigráfiai emlékekről is ismert.

Lásd: NEMETI, SORIN, Cultul lui Sucellus-Dis Pater și al Nantosueltei-Proserpina în Dacia romană. In: *EphNap* 8, 1998, 95-120.

SULEVIAE

A jól kormányzó istennőkként ismerték őket, kelta istenségek, akiket a társadalom minden rétege tisztelt, elsősorban Galliában, Noricumban, Rómában és Britanniában. Kultuszukat néha a Matrones és a Iunones tiszteletével társították. Daciában csak epigráfiaiként azonosíthatóak.

Lásd: HUSAR, ADRIAN, The Celtic Gods in Roman Dacia. In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

T

TELESPHORUS

Asclepius fia, ugyancsak gyógyító isten, aki a betegségből való gyógyulást jelképezte. Eredetileg kelta isten, akit a gallok vittek magukkal Anatóliába. Daciában néhány

figurális emléken bukkan fel Aesculapiusszal és Hygiával társítva (fig.101.).

Lásd: VARGA, RADA, Locuri de cult ale zeilor taumaturgi în Dacia romană. In: *Chronos* 5, 2005, 5-8.

TEMPUS BONUM

A „jó idő”, avagy egy császár szerencsés időszakának isteni megszemélyesítése, mintegy Cronos mitologikus Aranykorának megidézője. A megszemélyesítés jelképezheti egy új korszak kezdetét vagy egy császár uralkodását. Daciában csak epigráfiai emlékeken mutatható ki.

Lásd: BÁRBULESCU, MIHAI, Tempus Bonum. În jurul unei inscripții din Cetea Albă. In: *EphNap* 1, 1991, 179-183.

TERRA MATER

Eredetileg ősi római istenség (Tellusként is ismerték), Varro válogatott isteneként (Di Selecti) említett istenei közül az egyik. A mezőgazdaság és a termékenység istennője, gyakran azonosították Ceresszel. Sok esetben az ősi római istennő, mint valamilyen helyi termékenység istenség egyik alakja jelenik meg. Daciában csupán néhány fogadalmi feliratban említik, általában bányásztelepülések (só vagy arany) kapcsán (fig.102.).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

THANATOS

A halál görög megszemélyesítése (a római Mors vagy Letus). Fialat meztelen fiúként ábrázolták karddal, gyakran Erosszal vagy Hyposszal társították. Daciában funerális kontextusban jelentkezik néhány figurális emléken.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

THEOS HYPISSTOS

A „legfőbb isten”, egyike a birodalom Kr.u. II-III. században végbemenő henoteista változásainak legreprezentatívabb isteni alakjainak. A henoteista, majd később monoteista tendenciák eredményeként jelent

meg olyan pogány közösségekben, amelyek szoros kapcsolatban álltak zsidó és korai keresztény közösségekkel, különösen a birodalom görög ajkú részein. Daciában és a Balkán térségben is népszerűvé válik, csupán epigráfiai emlékeken tűnik fel Colonia Sarimsegetusán.

Lásd: NEMETI, SORIN; NEMETI, IRINA, Theos Hypsistos Epekoos la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. In: Gaiu, Corneliu; Găzdac, Cristian (Eds.), *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Cluj-Napoca, 2006, 483-489; SANIE, SILVIU, Theos Hypsistos și Jupiter Exsuperantissimus în Dacia. In: *SCIV(A)* 28, 1, 1977, 135-142.

TITHOES-RE-HARMACHIS

Egyiptomiként ábrázolt, római szinkretikus istenség, amely az ősi egyiptomi Napisten három aspektusát képezte le. Alexandriában alakult ki, leginkább Isisszel és Serapisszal együtt tisztelték. Néhány kisméretű figurális emléken tűnik fel.

Lásd: SANIE, SILVIU, Egyptian cults in Roman Dacia. In: *ArhMold* 27, 2004, 61-82.

TURMAZGADES

Turmasgadesként (Twrmsgd') is ismerték, valójában egy kommagénéi Ba'al, később Iuppiter kultuszával társították. Általában sasként ábrázolták, ikonográfiája

igen hasonló más keletiesített istenekéhez, mint Iuppiter Dolichenus, Elagabalos, Azizos. Epigráfiai és figurális emlékeken jelentkezik (fig.103.).

Lásd: BÄRBULECU, MIHAI, Turmazgades. In: *LIMC* 8, 1, Zürich-Düsseldorf, 1997, 98; TUDOR, DUMITRU, Iupiter Turmasgadis á Romula. In: *Dacia* 11-12, 271-272.

TRÁK LOVASISTEN

A szakirodalom a következő megnevezéseket használta: trák lovas, trák hős, lovas vadász, az istenséget valójában nem egy meghatározott név alatt tisztelték, a trák jelzőt általában a kultusz kiindulási pontjára utalva használták. Egy rendkívül elterjedt funerális és vallási jelképet takar a trákok között, amely nem egy egységes istent takar. A trák lovas számos szimbólumot hordozott magával (ló,

kutya, nyúl, oltártűz, három kígyó forma női istenség, legyőzött ellenség), valamint néhány emberi és isteni képzetek megszemélyesítését.

Daciában különböző figurális ábrázolásokról ismert (fig.104.).

Lásd: BOTEVA, DILYANA, À propos des „secrets” du Cavalier thrace. In: Boteva, Dilyana (Ed.), *Dialogues d'Histoire Ancienne* 26, 1, 2000, 109-118; BURUIANĂ, IULIANA, Considerații privind problematica cavalerului trac. In: *BCȘS* 10, 2004, 95-102; HAMPARTUMIAN, NUBAR, *Corpus Cultus Equitus Thraci. Vol. 4. Moesia (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, 1979.

TRIVIAE

A keresztutak kelta istennői, különösen a gall vagy más kelta régiókból származó etnikai közösségek tisztelték őket. Daciában néhány epigráfiai emléken tűnnek fel.

Lásd: HUSAR, ADRIAN, The Celtic Gods in Roman Dacia. In: *ActaMN* 32, 1995, 85-94.

VENUS

Eredetileg Ardeából származó ősz római istenség, a növényzet és a kertek védelmezője vagy egy ima közvetítő szelleme. A Kr.e. 2.

században olvadt össze a görög Aphroditével. Később a Római Birodalom szinte minden szegletében a társadalom összes rétegében, mint a szerelem és a termékenység istennőjeként tisztelték. Ikonográfiája rendkívüli változatosságot mutat. Daciában figurális és epigráfiai emléken jelentkezik, házi, katonai és funerális környezetben is (fig.105-107.).

Lásd: ANTAL, ADRIANA, The cult of Venus within the forts from Dacia. In: *ActaMN* 47-48, 2010-2011 (2012), 91-114; ANTAL, ADRIANA, *The cult of Venus in Roman Dacia*, Cluj-Napoca, 2016.

VENTI

Daimonok vagy a szelek isteni megszemélyesítői, a görög mitológiában anemoiként hivatkoznak rájuk, általában meztelen férfiakként ábrázolják őket vágató

lovakkal. A leggyakrabban ábrázolt Venti: Boreas (É), Apeliotes (K), Notos (D), Zephyrus (Ny). Daciában csak egy mozaikon tűnnek fel (fig.108).

Lásd: CIOBANU, RADU, Mozaicul vânturilor de la Apulum: comentarii iconografice. In: *Apulum* 39, 2002, 245-252.

VERTUMNUS

Ósi etruszk istenség, akinek egy szobra Róma városának etruszk negyedében állt. A változás ideáját személyesítette meg, ő maga is alakváltó volt. Szerelme Pomona. A növényzet és a gyümölcsfák védelmezőjeként is tisztelték.

Daciában feltehetőleg ő jelenik meg egy figurális emléken.

Lásd: POP, CONSTANTIN, Vertumnus-protectorul plantelor. O statueta romană din Potaissa. In: *Potaissa* 3, 1982, 116-118.

VICTORIA

Ósi római istenség, a görög Nikéhez hasonló erőkkal bír, a dicsőséges győzelem megszemélyesítése.

Különböző formákban tisztelték és ábrázolták, általában szárnyas női istenséggént jelenik meg. Bellona

kultuszához is kötődött. Számos figurális és epigráfiai emléken tűnik fel (**fig.109**).

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984 (második kiadás, Cluj-Napoca, 2003).

VIRTUS

Akárcsak a görög Arete, Virtus a katonai erő és erény megszemélyesítése. Az istennek vagy istennőnek Rómában a Porta Capenán volt temploma, Honosszal, a méltóság megszemélyesítőjével együtt tisztelték. Néhány feliraton Virtus Bellonával együtt is megjelenik. Daciában csak epigráfiai emlékeken tűnik fel.

Lásd: BĂRBULESCU, MIHAI, Personificările în religia romană din Dacia. In: *AIIA Cluj* 20, 1977, 173-194; BĂRBULESCU, MIHAI, *Interferențe spirituale în Dacia*

romană, Cluj-Napoca, 1984
(második kiadás, Cluj-
Napoca, 2003).

VULCANUS

Ősi római istenség,
tisztelését Titus Tius
vezette be Rómába, az
augusztus 23-án tartott
Vulcanalia ünnepén
tisztelték. Később

Héphaisztosszal
azonosították. Daciában néhány fogadalmi
feliratban említik, elsősorban colonia
Sarmisegetusán (fig.110.).

Lásd: RUSSU, ION, I.; MILEA, ZAHARIA, Volkanus
Augustus in Dacia. In: *StComSibiu* 13, 1967, 165-73.

Z

ZAMANNISTHES

Ismeretlen eredetű (feltehetőleg kis-ázsiai)
istenségcsoport, a talaj isteneiként egyetlen
arcobadarai (Arcobara) feliratban említik őket.
A felirat értelmezése rendkívül problematikus.

Lásd: ARDEVAN, RADU; WOLLMANN, VOLKER, Eine
Griechische Inschrift aus Ilișua (Dakien). In: Mihăilescu-
Bîrliba, Lucrețiu; Bounegru, Octavian (Eds.), *Studia
Historiae et Religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii
Sanie*, București, 2006, 259-267; DANA, DAN, „Orientaux”
en Dacie romaine. Réédition d'une dédicace grecque

d'Arcobara/Ilişua (SEG LVII 683=AÉ 2006, 1131). In: *Classica et Christiana* 9, 2014, 85-95.

ZEUS NARENOS

Kis-ázsiai helyi istenség, feltehetőleg a kappadókiai vagy galatii Nara városából. A görögök legfőbb istenével, majd később Iuppiterrel azonosították, elsősorban a kis-ázsiai közösségek és telepések tisztelték. Daciában csak fogadalmi feliratokban említik, elsősorban Alburnus Maiorban (fig.111.).

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas dedifusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca, 2010.

ZEUS SARNENDENOS

Kis-ázsiai isten, feltehetőleg Phrügiából, nagyon kevés feliraton tűnik fel. Néhány Alburnus Maior-i és apulumi kis-ázsiai telepés csoport tisztelte.

Lásd: NEMETI, SORIN, Zeus Sarnendenos. In: *EphNap* 18, 2008, 179-183; CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas dedifusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca, 2010.

ZEUS SITTACOMICUS

Kis-ázsiai isten, feltehetőleg Sittacome városából. A görögök és a rómaiak legfőbb

istenével azonosították, Daciában csupán egy feliratban említik.

Lásd: CARBÓ GARCÍA, JUAN-RAMÓN, *Los cultos orientales en la Dacia romana. Formas dedifusión, integración y control social e ideológico*, Salamanca, 2010.

ZEUS SYRGASTOS

Kis-ázsiai isten, Bythiniából, ahol elsősorban Tiosban jelentkezik erőteljesen, mint a város alapítója. Később Iuppiterrel azonosították, de Paterosként is tisztelték. Daciában csak egy apulumi feliratban említik.

Lásd: CIOBANU, RADU, Un zeu enigmatic la Apulum: Syrgastos-Paros-TEIANΩN. In: *Apulum* 49, 2012, 103-108.

Ajánlott irodalom

- Andringa 2009 Andringa, Van W. *Quotidien des dieux et des hommes: la vie religieuse dans les cites du Vesuve a l'epoque romaine*, Rome, 2009
- Bărbulescu 2003 Bărbulescu, M., *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, second revised edition, Cluj-Napoca, 2003
- Beard 2018 Beard, M., *S.P.Q.R. Az ókori Róma története*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2018
- Beard-North-Price
1998 Beard, M. – North, J. – Price, S., *Religions of Rome. I. A history*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Boda 2014 Boda, I., Ulpia Traiana Sarmizegetusa and the archaeological research carried out between 1881 and 1893, *Studia Antiqua et Archaeologica* 20, 2014, 307-351.
- Boda-Szabó 2014 Boda I. – Szabó Cs, *The bibliography of Roman Religion in Dacia*, Cluj-Napoca, 2014
- Chadwick 2003 Chadwick, H., *A korai egyház*, Budapest, 2003.
- Chaniotis 2010 Chaniotis, A., Megatheism: the search for the almighty god and the competition of cults. In: Mitchell, S. – Nuffelen, P. (eds.), *One god: pagan monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 2010, 112-140.

- Clauss 2001 Clauss, M., *The Roman cult of Mithras: The god and his mysteries*, New York, 2001
- Gesztelyi 1995 Gesztelyi T., *A római vallás története*, Debrecen, 1995.
- Gordon 2015 Gordon, R. L., Religious competence and individuality. Three case studies in the Roman Empire, *Religion*, volume 45, issue 3, 2015, 367-385.
- Gudea 2016 Gudea, N., *Porolissum. Un nou focar al creștinismului în provincia Dacia Porolissensis (secolele II-III.p.Chr.) și în epoca postaugustină (secolele IV-VI. p. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2016.
- Hahn 1975 Hahn I., *Róma istenei*, Budapest, 1975.
- Hijmans 2003 Hijmans, S., Sol Invictus, the Winter Solstice, and the Origins of Christmas, *Mouseion*, Number 47/3 (2003), 277-298.
- Humphries 2008 Humphries, M., Material Evidence (1): Archaeology. In. S. Ashbrook, H. – Hunter, D. G. (eds), *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford, Oxford University Press, 2008, 87-103.
- Kovács-Németh 2011 Németh Gy. – Kovács P., *Bevezetés a görög és a római felirattanba* Gondolat, Budapest, 2011.
- Köves-Zulauf 1995 Köves-Zulauf Th., *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest, 1995.

- László-Nagy-Szabó 2005 László L. - Nagy L. - Szabó Á., *Mithras misztériumai* I-II, Budapest, 2005
- Lichterman et al. 2017 Lichterman, P. – Rüpke, J. – Raja, R. – Rieger, K., Grouping Together in Lived Ancient Religion: Individual Interacting and the Formation of Groups, *Religion in the Roman Empire*, 3, nr .1, 2017, 3-10.
- McGuire 2008 McGuire, M., *Lived Religion. Faith and practice in everyday life*, Oxford, 2008
- Nemeti 2005 Nemeti, S., *Sincretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005
- Nemeti 2012 Nemeti, S., *Dialoguri păgâne*, Iași, 2012
- Nemeti 2013 Nemeti, S., La religione dei Daci in età romana. In: Tauffer, M. (ed.), *Sguardi interdisciplinari sulla religiosità dei Geto-Daci*, Freiburg, 2013, 137-155.
- Nemeti 2014 Nemeti, S., Finding Arcobadara: Essay on the geography and administration of Roman Dacia, Cluj-Napoca, 2014
- Nemeti-Nemeti 2014 Nemeti, S. – Nemeti, I., I banchetti religiosi nella Dacia romana. Testimonianze epigrafiche. In: Ruscu, L. (ed.), *Banquets of gods, banquets of men. Conviviality in ancient world. Studia Universitatis Babeș-Bolyai Historia*, 2014, 391-403.
- North 1992 North, J., The development of religious pluralism. In: Lieu, J. – North, J. – Rajak, T. (eds.), *The Jews among pagans and Christians in the Roman Empire*, London, 174-193.

- Popa 2016 Popa, C., The significant past and insignificant archaeologists. Who informs the public about their 'national' past? The case of Romania, *Archaeological Dialogues* 23, 2016, 28-39.
- Piso et al. 2011 Piso, I. - Ţentea, O. – Marcu, F., Das Kapitol von Sarmizegetusa, *Dacia* n.s. 56, 2012, 119-123.
- Quinn-Wilson 2013 Quinn, C. J. – Wilson, A., Capitolia, *Journal of Roman Studies* 103, 2013, 117-173.
- Raja-Rüpke 2015 Raja, R. – Rüpke, J. (eds.), *A Companion to the Archaeology of Religion in the ancient World*, Leiden-Boston, 2015
- Rebillard-Rüpke 2015 Rebillard, E. – Rüpke, J. (eds.), *Group Identity and Religious Individuality in Late Antiquity*, Washington, 2015
- Renberg 2006 Renberg, G., Was Incubation Practiced in the Latin West? *Archiv für Religionsgeschichte* 8, 2006, 105-147.
- Rüpke 2011 Rüpke, J., *The Roman Calendar from Numa to Constantine: Time, History, and the Fasti*, Trsl. David M. Richardson. Boston, 2011
- Rüpke 2018 Rüpke, J., *Pantheon. A new history of Roman religion*, Princeton, 2018.
- Sicoe 2014 Sicoe, G., *Die mithräischen Steindenkmäler aus Dakien*, Cluj-Napoca, 2014
- Szabó 1973 Szabó Gy., *Mediterrán mítoszok és mondák*, Kriterion, Bukarest, 1973.
- Szabó Á. 2007 Szabó Á., *Daciai papság*. Budapest, 2007

- Szabó Á. 2008 Szabó Á., Aesculapius és az álom általi gyógyítás Dáciában. In: Németh György (Ed.), *A gyógyító számok. Források és tanulmányok a számok szerepéről az antik gyógyászatban*, Szeged, 2008, 99–111.
- Szabó 2014 Szabó Cs., Notes on the Mithraic small finds from Sarmizegetusa. In: *Ziridava*, 28, 2014, 135-148.
- Szabó 2017 Szabó Cs., Párbeszéd Róma isteneivel. A római vallások kutatásának jelenlegi állása és perspektívái. In: *Orpheus Noster*, 2017, 2. 151-163.
- Szabó 2018a Szabó Cs., *Sanctuaries in Roman Dacia. Materiality and religious experience*, Oxford, 2018.
- Szabó 2018b Szabó Cs., The material evidence of the Roman cult of Mithras in Dacia. CIMRM Supplementum of the province, *Acta Antiqua*, 58, nr. 1-2, 2018, 325-357.
- Szabó 2019 Szabó Cs., *Erdélyi Régészet II. Írások régészetről és kulturális örökségvédelemről (2017-2019)*, Kolozsvár, 2019.
- Szabó 2020 Szabó Cs., Sanctuaries of Roman Dacia. A catalogue of sacralised places in shared and secondary spaces. In: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 62, 2015 (2020), 255-340.

- Szabó 2022 Szabó Cs., *Roman religion in the Danubian provinces. Space sacralisation and religious communication during the Principate (1st-3rd century AD)*, Oxford, 2022.
- Szabó-Boda 2019 Szabó Cs. – Boda I., *Gods of Roman Dacia. An illustrated dictionary*, Lambert Academic
- Timotin 1998 Timotin, A., *Paleocreștinismul carpato-danubian*, *Archaevs. Studii de istoria religiilor* 2, 1998, 43-172.
- Tóth 1986 Tóth E., *Dacia római tartomány*. In: Köpeczy B. (szerk.), *Erdély története I.*, Budapest, 1986, 47-106.
- Tóth 2004 Tóth I., *Mithras kultusza és a Karácsony Poetovioban*, *Specimina Nova Universitatis Quinqueeclisiensis* 18, 2004, 234-244.
- Varga 2019 Varga T., *The religion of the Dacians in the Roman Empire*, in S. Nemeti, D. Dana (eds.), *The Dacians in the Roman Empire: provincial constructions*, Cluj-Napoca, 2019, 327–350.
- Vermes 1995 Vermes G., *A zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa*, Budapest, 1995.
- Woolf 2012 Woolf, G., *Rome. An empire's story*, Oxford, 2012.

Képjegyzék

1. A Római Birodalom térképe (forrás: <http://www.limesdacicus.ro/hu/limes/>. Utolsó látogatás ideje: 25.03.2020.)
2. Sarmizegetusa Regia – Gredistye, a Dák Királyság fővárosa (forrás: Aurora Pețan szives jóvoltából)
3. Az algyógyi arany táblácskák (forrás: Szabó 2018, 149, fig. 69. nyomán)
4. A várhelyi – colonia Sarmizegetusai – Capitolium rekonstrukciója (Piso et al. 2011 nyomán)
5. Colonia Sarmizegetusa, Dacia fővárosának alaprajza (forrás: Szabó 2018, 17, fig. 7 nyomán)
6. Vallásos fogadalmi adomány a sarmizegetusai Asklepieionból (lupa 10968 nyomán)
7. Monumentális korinthoszi oszlopfő Apulumból (lupa 22091 nyomán)

8. Glykon tomisi szobra (a szerző felvétele)
9. Mithras dombormű feltehetően Sarmizegetusából (lupa 19193 nyomán)
10. Liber Pater szobra Apulumból (lupa 19339 nyomán)
11. Kétnyelvű, latin és szíriai felirat Tibiscumból (lupa 15016 nyomán)
12. Pompeii lararium, házioltár (a szerző felvétele)
13. A tiberisi Apollo bronz-másolata Erdélyből, ma a Kunsthistorisches Museum gyűjteményében (forrás: <https://www.khm.at/fr/objektdb>. Utolsó látogatás ideje: 2020.03.25.)
14. A csomafájai római villa egyik oltára (forrás: <https://www2.rgzm.de/transformation/home/FramesRO.cfm>.)
15. Sol Invictus, a legyőzhetetlen napisten egy gyulafehérvári Mithras domborművön (a szerző felvétele)
16. Colonia Sarmizegetusa romjai a Fórum közelében (Wikicommons nyomán)
17. Aesculapius szobra colonia Sarmizegetusából (lupa 17600 nyomán)
18. Bronz Apis bika töredéke Porolissumból (Deac 2012 nyomán)

19. Apollo isten domborműve Apulumból (lupa 11084 nyomán)
20. Apollo Grannus oltára Sarmizegetusából (lupa 15169 nyomán)
21. Attis Tristis dombormű feltehetően Napoca városából (lupa 21092 nyomán)
22. Oltár Badones Reginae részére Apulumból (lupa 11115 nyomán)
23. Építési felirat a sziriai istenek templomából Sarmizegetusában (lupa 19936 nyomán)
24. Brigantiát ábrázoló dombormű Apulumból (lupa 19325 nyomán)
25. Caelesti sarmizegetusai templomának építési felirata (lupa 22112 nyomán)
26. Cautes szobor töredéke Apulumból (szerző felvétele)
27. Cautes szobor töredéke Apulumból (szerző felvétele)
28. Cautes szobor töredéke Sarmizegetusából (lupa 17592 nyomán)
29. Cautopates szobor töredéke Apulumból (szerző felvétele)
30. Cautopates szobor Sarmizegetusából (lupa 15151 nyomán)
31. Ceres szobor ismeretlen lelőhelyről (lupa 15349 nyomán)
32. Concordiának állított oltár Sarmizegetusából (lupa 13226 nyomán)

33. Magna Mater szobor Szamosújvárról (lupa 12377 nyomán)
34. Dunai lovasisten – Domnus és Domna domborműve Apulumból (lupa 19328 nyomán)
35. Deus Aeternus oszlop Apulumból (lupa 11024 nyomán)
36. Deus Saromandus oltár Mikeszászáról (lupa 20931 nyomán)
37. Vizi istenséget ábrázoló dombormű (lupa 19315 nyomán)
38. A Dii Penates istenek oltára Apulumból (lupa 16769 nyomán)
39. Dioscurii felirat Apulumból (lupa 15275 nyomán)
40. Diana dombormű Daciából (lupa 17459 nyomán)
41. Diana dombormű egy oltáron Apulumból (lupa 19225 nyomán)
42. Pluto és Perszephoné szobra Apulumból (lupa 19306 nyomán)
43. Epona dombormű Marosújvárról (lupa 19293 nyomán)
44. Eros szobrocska Sarmizegetusából (cimec.ro nyomán)
45. Fortuna szobor Apulumból (lupa 19345 nyomán)

46. Egy Genius Nautarum domborműve Apulumból (lupa 19332 nyomán)
47. Glykon isten szoborbázisa (lupa 1184 nyomán)
48. Glykon isten szoborbázisa - részlet (szerző felvétele)
49. Hekate istennő szobra feltehetően Apulumból (lupa 17500 nyomán)
50. Hekate istennő domborműve Sarmizegetusából (Rohonyi D. Iván felvétele)
51. Herkules szobra Herkulesfürdőből (lupa 15422 nyomán)
52. Herkules szobra Apulumból (Alexandru Diaconescu szives engedélyével)
53. Hygia szobra Sarmizegetusából (lupa 19188 nyomán)
54. Janus felirat Verespatakról (EDH 24918 nyomán)
55. Yarhibol felirat Apulumból (lupa 11313 nyomán)
56. Isis szobra Apulumból (lupa 21973 nyomán)
57. Serapis istent ábrázoló kerámia (Deac 2016 nyomán)
58. Juno istennőt ábrázoló szobortöredék Apulumból (lupa 11676 nyomán)

59. Jupiter istent ábrázoló szobor Potaissáról
(lupa 9791 nyomán)
60. Jupiter istent ábrázoló szobor Apulumból
(lupa 17354 nyomán)
61. Jupiter Ammont ábrázoló oszlopfő
Sarmizegetusából (lupa 17854 nyomán)
62. Jupiter Appenninus oltára (lupa 17700
nyomán)
63. Jupiter Dolichenus bronzszobrocskája
Alsóilosvárról (forrás: cimec.ro)
64. Jupiter Bussumarius szobortöredéke
Apulumból (lupa 19351 nyomán)
65. Jupiter Cimistenus oltár Apulumból (lupa
12254 nyomán)
66. Jupiter Depulsor oltára Apulumból (lupa
11366 nyomán)
67. Jupiter Heliopolitanus oltára Vecel –
Miciából (lupa 11740 nyomán)
68. Jupiter Hierapolitanus szobra Vecel –
Miciából (lupa 11741 nyomán)
69. Jupiter Tavianus oltára Napoca városából
(lupa 20932 nyomán)
70. Jupiter Zbelsurdos szobra Apulumból (lupa
19338 nyomán)
71. A ház védő istenségének, Larnak a bronz
szobrocskája Sucidaváról (forrás: cimec.ro)
72. A ház védő istenségének, Larnak a bronz
szobrocskája Miciáról (forrás: cimec.ro)

73. Leto egy apulumi domborművön (lupa 1114 nyomán)
74. Liber Pater szobra apulumi szentélyéből (lupa 19339 nyomán)
75. Liber Pater szobra apulumi szentélyéből (lupa 19340 nyomán)
76. Liber Pater szobra apulumi szentélyéből (lupa 19341 nyomán)
77. Luna nevét említő felirat Apulumból (lupa 19204 nyomán)
78. Malagbel oltár Sarmizegetusából (lupa 19983 nyomán)
79. Mars dombormű Apulumból (szerző felvétele)
80. Mars Toutatis oltár Apulumból (lupa 19215 nyomán)
81. Gesahenae oltár töredéke Napocából (lupa 15110 nyomán)
82. Men bronzszobrocska Drobetáról (forrás: cimec.ro)
83. Mercurius bronzszobrocska Erdély területéről (forrás: cimec.ro)
84. Mercurius bronzszobrocska Potaissából (forrás: cimec.ro)
85. Mercurius bronzszobrocska Romulából (forrás: cimec.ro)
86. Minerva dombormű Apulumból (lupa 21974 nyomán)

87. Minerva oltár Sarmizegetusából (lupa 10910 nyomán)
88. Mithras dombormű Apulumból (lupa 19324 nyomán)
89. Mithras Petrogenitus Apulumból (lupa 22046 nyomán)
90. Mithras Tauroctonos Apulumból (lupa 17291 nyomán)
91. Nemesis dombormű Apulumból (lupa 19292 nyomán)
92. Neptunus és a nimfák szobrai Sarmizegetusából (lupa 15342 nyomán)
93. Osiris bronzszobrocska Apulumból (forrás: cimec.ro)
94. Osiris bronzszobrocska Romulából (forrás: cimec.ro)
95. Priapus bronzszobrocska Porolisumból (Deac et al. 2016 nyomán)
96. Quadriuae oltár Apulumból (lupa 17298 nyomán)
97. Rosmerta oltár Sarmizegetusából (lupa 15155 nyomán)
98. Serapis bronzszobrocska Romuláról (forrás: cimec.ro)
99. Silvanus és kísérői egy sarmizegetusai domborművön (lupa 15150 nyomán)
100. Sol, a Napisten bronzszobrocskája Apulumból (Wiegels 2013 nyomán)

101. Telesphorus ábrázolások Ampelum városából (Varga 2016 nyomán)
102. Terra Mater oltár Verespatakról (lupa 15239 nyomán)
103. Turmasgades szobortöredék Romulából (Boda-Szabó 2012 nyomán)
104. Trák Lovasisten dombormű Apulumból (lupa 19329 nyomán)
105. Venus bronzszobrocska Drobetáról (forrás: cimec.ro)
106. Venus bronzszobrocska Potaissáról (forrás: cimec.ro)
107. Venus bronzszobrocska Sarmizegetusáról (forrás: cimec.ro)
108. Venti, a szelek ábrázolása egy apulumi mozaikon (Ciobanu 2002 nyomán)
109. Victoria bronzszobrocska Olténia területéről (forrás: cimec.ro)
110. Vulcanus oltár Sarmizegetusáról (lupa 15166 nyomán)
111. Zeus Narenos oltára Verespatakról (forrás: IDR III/3, 400)

T. Szabó Csaba vallástörténész, az SZTE BTK Vallástudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Tanulmányait Kolozsváron (BA, MA történelem és régészet 2007-2012), Pécsen és Erfurtban (PhD: vallástudomány) folytatta (2012-2016). Kutatási területei: Ókori római vallás a Principatus korában, Mithras római kultusza, Dacia provincia vallásrégészete, az ókori vallások kortárs recepciója Közép-Kelet Európában, erdélyi régészettörténet.

